

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR NİSTITUTU

HƏSƏNOVA SƏDAQƏT

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN
DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Bakı — 2006

Monoqrafiya Naxçıvan Müəllimlər Institutunun Elmi Şurasının 24 yanvar 2006-cı il tarixli iclasının qərarına əsasən çap olunur (pr.№5)

Rəyçilər:

fil.elm.dok.Ə.A.Quliyev

dosent A.K.Imanlı

Monoqrafiyada türk dünyasının böyük oğlu, dilçi, publisist, rəssam, həkim, şair, musiqiçi, ideoloq-ensiklopedist sima olan Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri araşdırılır. Onun türk xalqlarının ədəbi dilinə, mətbuat üslubuna, imla və tərcümə məsələlərinə, alınma sözlərə münasibəti aydınlaşdırılır.

Monoqrafiyadan dilçi bilginlər, filoloji yöndə çalışan mütəxəssis və tələbələr istifadə edə birlərlər.

GİRİŞ

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ziyalıları iki mətbuat ətrafında birləşmişdilər: 1. «Molla Nəsrəddin» jurnalı; 2. «Füyuzat» jurnalı. Lakin təəssüf ki, bu iki mətbuat orqanı və onların redaktorları arasında süni ayrılıq yaradılmış və «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat» əks-cəbhəli jurnallar kimi səciyyələndirilmişdir. Əslində, onların hər ikisi özünün məqbul hesab etdiyi yolla xalqa xidmət etmişdir. «Füyuzat»ın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin tədqiqata cəlb edilməsi həm onun özü haqqında, həm də «Füyuzat» jurnalı haqqında deyilmiş bir sıra fikirlərə aydınlıq gətirməkdə və bütün türk dünyasında tanınan, dünyanın çox saylı ensiklopediyalarına düşən böyük bir şəsiyyətin öz vətəninə düzgün tanınmasında faydalıdır.

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri indiyədək sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, onun dili, dil məsələlərinə münasibəti haqqında söylənməmiş yalan fikirlər həqiqət kimi qəbul edilmiş, nəticədə Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinin, türkcülük ovqatının yüksəlməsində böyük rol oynayan, «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» ideyasının, «Füyuzat» ədəbi məktəbinin banisi, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutan Əli bəy kimi dəyərli soydaşımız öz xalqına düzgün tanıtılmamışdır.

Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə öz müstəqilliyini, tarixi azadlığını qazandıqdan sonra qarşıda duran problemlərdən biri də elmdəki «sovet» buzunu qırmaqdan ibarət olmuşdur. Artıq Sovet psixologiyası ilə deyilmiş fikirlərə yeni prizmadan yanaşılır və son zamanlara qədər qaranlıqda qalan, xəyanət kimi qələmə verilən həqiqətlər üzə çıxır. Bu mənada, Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin tədqiq olunması zəruridir. XX yüzilin əvvəlində ədəbi dilimizin çox maraqlı və mürəkkəb

bir mərhələsinin təhlili baxımından da bu iş aktual hesab olunur.

Tədqiqat həmin mövzuda ilk linqvistik araşdırma olduğundan, sözsüz ki, nöqsansız deyildir. Bu nöqsanların aradan qaldırılmasında müəllifə öz məsləhət və münasibətləri ilə kömək edəcək oxuculara əvvəlcədən ehtiramımızı bildiririk.

I FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ DİLİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ

XX yüzilin əvvəlində mətbuat meydanına yeni bir nəfəslə, milli oyanış ideyaları ilə, Azərbaycanın özünüdərk aktı və faktı kimi daxil olan «Füyuzat» jurnalı (1906-1907) xalqımızın mədəni inkişafında dövrün tarixi rolunu ifadə etmişdir. Cəmi 32 nömrəsi çap edilən bu dərgi cild-cild kitablara bərabər iş görmüş, dili, üslub keyfiyyətləri ilə ədəbi dil tariximizdə mütərəqqi rol oynamışdır. Jurnalın dilinin tədqiqi son dövr Azərbaycan dilçiliyində aktual bir problem kimi diqqəti cəlb edir.

Romantiklərin, xüsusilə də jurnalın redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri, dil məsələlərinə münasibəti ilə tanış olmadan jurnalın dili haqqında hərtərəfli fikir yürütmək mümkün deyil. Daha doğrusu, «Füyuzat» jurnalının dil xüsusiyyətləri, həmin sahə ilə bağlı siyasəti, ədəbi dillə bağlılıq dərəcəsi və s. məsələlərin dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsi üçün Əli bəyin dilçilik görüşlərinin öyrənilməsi faydalıdır. «Alibey Hüseynzadənin siyasi-fəlsəfi fikirlərini anlamak, üsulları tahririni (yazı üslubunu) tədqiq etmək üçün ən qiymətli vasitə Füyuzat kolleksiyonudur» (39, 41).

Bütün türk dünyasına ittihad və mədəniyyət dilinin, yüksək ideyaların daşıyıcısı kimi daxil olan «Füyuzat» jurnalı 1 noyabr 1906-cı ildə ilk məqaləsi «Həyat» və meyli-Füyuzat»la fəaliyyətə başlamış və 1 noyabr 1907-ci il tarixdə «Pərdə eniyor» adlı son məqaləsi ilə oxucularına «əlvida!» demiş, sonuncu nömrənin üz qabığının arxasında verilmiş belə bir elanla mətbuat aləmini tərk etmişdir: «Bəzi əsbaba mənbu «Füyuzat» müvəqqəti olaraq bu gündən etibarən tətil

ediləcəkdir. 32 nömrəyi təkmil almış olanlar on gündə bir nömrü hesab ilə bir sənəlik abunələrini təkmil almış olurlar.

Abunə bədəllərini tadiyə edib də 32-dən əksik nüsxə almış olanların abunə bədəllərindən idarədə qalmış olan haqları tələb və ixtiyarlarına görə ya özlərin iadə olunacaq, yaxud o haqlarına müqabil «Tazə həyat» və «Kaspi» göndəriləcəkdir.

Sahibi –ixtiyar»

Elanın birinci cümləsi «tətil edəcəkdir» məlum feli ilə yox, «tətil ediləcəkdir» məchul fellə ifadə olunmuş xəbər ilə bitir və bu, mənasına görə çox şeyi ifadə edir. Jurnal mətbuat meydanından tez ayrılrsa da, mədəniyyət tariximizdə qabarıq bir iz qoydu. Onun cismani ömrü qısa olsa da, ideyaları, irəli sürdüyü dil siyasəti, qeyri-adi millət təəssübkeşliyi əbədi oldu. Lakin illər, onillər uzununu jurnala zahiri baxımdan qiymət verildi və bu, onun əsas mahiyyətini kölgələməyə nail oldu. «Füyuzat»ın dilində qüsurlar axtaranlar, ya bilərəkdən, ya bilməyərəkdən, onun haqqında deyilmiş fikirləri təqlid həvəsindən və s. insafsız tənqidlərə yol açdılar. Bu tənqidlərin əsasında, ilk növbədə jurnalın dilinin çətinliyi ilə bağlı vurğulanan məqamlar dayanırdı. Jurnalın dili, doğrudan da, çətin idi. Lakin bunun əsaslı səbəbləri var idi ki, bu, ilk növbədə, o zamankı türk ədəbi dilinin normaları ilə bağlı idi.

«Mətnlərin dil çətinliyinin ikinci bir cəhəti Əli bəy Hüseynzadənin üslubu ilə əlaqədardır. Bu üslub sətiraltı mənə, rəmz və simvolika ilə zəngindir» (9, IV). Ona görə də Əli bəyin dil və üslubu ilə tanış olmadan «Füyuzat» jurnalının dilini açmaq çətinidir. «Füyuzat»ı Əli bəysiz, Əli bəyi isə «Füyuzat»sız təsəvvür etmək mümkün deyil. «Füyuzat» ərəbcə «feyz» sözündəndir və onun dörd mənası vardır: «1) bolluq, bərəkət; 2) nemət; 3) müvəffəqiyyət, xeyir, fayda; 4) ləzzət, həzz» (18,665). Və «Füyuzat» müdrik fikirləri, elmi, siyasi sambalı, az yaşasa da çox xeyir verməsi, ləzzətli üslubu ilə bu müsbət mənaların hamısına layiqdir. Bəlkə də bir

təsadüf deyil ki, Əli bəyin kiçik övladının adı da «feyz» sözündən – mənəvi övladının- «Füyuzat» sözünün kökündən alınmışdır. Feyzavər (xeyir-bərəkət, uğur gətirən).

Jurnalın redaktoru bütün türk dünyasında türkçülük ideyalarının banisi, «ruhu uca, fikri dərin, eşqi ilahi» (R.Z.Xəndan) Əli bəy Hüseynzadə fövqəladə təfəkkürlü bir şəxsiyyət olmuşdur. «Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsibbəy Yusifbəyli, Mirzə Cəlil, Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq kimi ölməz oğullarımızın mənəvi atası, böyük filosof, ustad şair, mahir rəssam, incə musiqçi, dərin mütəfəkkir, əvəzsiz həkim, kamil natiq, alovlu publisist, orijinal tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) dünyanın saysız ölkələrinin ensiklopediyalarına düşmüş, millətimizin adını dünyaya yaymış dahi yurddaşımızdır» (25, 55).

«Düşünlər» üzərində böyük təsiri olan Əli bəy 1881-ci ilin yanvar ayından 1919-cu ilin mart ayına qədər Bakıda rus dilində nəşr olunan, 10065 nömrəsi ilə mətbuat tarixində müəyyən yer tutan, uzunömürlü qəzetlərdən olan «Kaspi»də redaktorluq etmiş (Ə.M.Topçubaşovdan sonra), sonra Bakıda «Kaspi» mətbəəsində ana dilində çap edilən, ilk nömrəsi 7 iyun 1905-ci ildə, son nömrəsi 3 sentyabr 1906-cı ildə (və cəmi 325 nömrəsi) çıxan «Həyat» qəzetində (Əhməd bəy Ağayevdən sonra, 103-cü nömrədən etibarən), daha sonra isə «Füyuzat» jurnalında redaktorluq etmiş, türk xalqlarının problemlərini mətbuat vasitəsilə həll etməyə çalışmışdır. «Yalnız rus və qərb edebiyatlarını deyil, İran və Osmanlı edebiyatlarını da çox iyi bilən və bilhassa Osmanlı edebiyatının Şinasi və Kemal'den Hamid, Ekrem və Təvfik Fikret'e kadar gələn, teceddüd səfəhalarına tamamiylə vakıf olan Ali bey Hüseynzadə, 1906-1907 yıllarında nəşrettiği Füyuzat mecmuası ile, azəri edebiyatının tekamül tarihinde çok derin bir iz bırakmıştır» (41, 146). Əli bəyin ədəbi-mədəni dili «ərəb və əcəm» dili mühitindən yetişmiş, onun dilçilik

görüşləri Rusiya ərazisində ilk türkdilli gündəlik qəzet olan «Həyat»ın səhifələrindən başlayaraq yayılmış, «Füyuzat»da yüksək zirvəyə çatmışdır. Onun «Həyat»da işıq üzü görən türklərin irq və dillərinin tədqiqinə həsr edilmiş monumental əsəri-«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» adlı yazısı, «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz» adlı məqaləsi soy-kökünü yüksək qiymətləndirən, ona son dərəcə sadıq olan əsil dilçi fikirlərinin mənbəyidir. «Ali beyin Füyuzat ilə mükəmmel bir şəkil alan üslubu yumuşak, tatlı və şendir (38, 41). Dərin, yeni, gözəl, «nüktəli» (dərin mənalı) sözlər söyləyən, çox yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan Əli bəyin məfkurə məqsədi onun dilində də özünü göstərir.

Əli bəy Hüseynzadə həyatı boyu türkcülüyə xidmət etmiş və türkcülüyə ideologiya səviyyəsinə qaldırmış böyük bir şəxsiyyət olmuşdur. «Türkcülük türk millətini yüksəltmək deməkdir» (20,31) Onun 1905-ci ildə Tiflisdə irəli sürdüyü fikir və təklifi –Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək, türk xalqlarının modernləşməsində əsas yolu göstərirdi və zamanına tamamilə uyğun idi. Həmin üçlü düstur sonralar ehtiraslı tərəfdarlar qazanmış, türk dünyasında Ziya Göybalp kimi bir dəyərin formalaşmasına səbəb olmuş və təsadüfi deyildir ki, Əli bəyin dəyərini anlayanlar onu «Yalavac» (Məhəmməd peyğəmbərə verilən adlardan biri) adlandırmışlar. Türk xalqları və onların dili onu yaşamı boyu düşündürən bir problem kimi diqqəti çəkir. Müxtəlif mətbuat orqanlarında türk xalqlarının problemlərini, xüsusilə də dil məsələlərini işıqlandıran yazıları buna ən mükəmməl örnekdir. Əli bəyin «Kaspi» qəzetində azərbaycanlıların haqlarını tələb və müdafiə edən yazıları, «Türk» qəzetinə göndərdiyi, Y.Akçuranın «Üç tərz siyasət» məqaləsinə yazdığı cavab xarakterli «Məktubi-məxsus» («Turani» imzası ilə), «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnalında türk mövzusunda yazıları və Azərbaycandan getdikdən sonra iştirak etdiyi mətbuat orqanlarındakı («Türk yurdu», «Xalqa

doğru», «Məlumat», «Yeni məcmuə» və s.) məqalələri onun bu sahədə əsas məqsədini göstərən nümunələrdir. O, Azərbaycan həyatı üçün yeni olan dil, əlifba, qadın haqları məsələsi, bütün dünya türklərinin ədəbi dili, yaşamı, mühiti, assimilyasiyası və s. problemləri ilə bağlı aktual, bütün zamanlar üçün qiymətli olan fikirlər irəli sürmüşdür.

Bundan başqa, o, dünyanın müxtəlif bölgələrində keçirilən rəsmi toplantılarda türklər və onların dili ilə bağlı problemləri dünya əhalisinə çatdırmış və onların həlli yolunda əsil vətəndaşlıq fəaliyyəti göstərmişdir.

«Mən milliyyətpərvər bir insanam, türkəm» deyən Əli bəy Hüseynzadə mənsub olduğu millətin dilinə çox böyük həssaslıqla yanaşırdı. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dili məsələsi onun üçün ən önəmli problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüz, türk dilləri arasında ayrılıqların yaranıb inkişaf etməsi və bunun gündən-günə artması səbəbiylə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də bir-birini yetərincə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərindən düşündürən problemlər idi. XX yüzilin əvvəlində bu məsələlər Azərbaycan ziyalılarının fikrini məşğul edir və onlar həmin problemlərdən xilas olmaq yollarını axtarırdılar. «Öz ehtiyaclarını» danışmağa ixtiyarı qalmayan türklərin ən böyük faciəsini və ən böyük gələcəyini dildə görən ziyalılardan biri və birincilərindən olan Əli bəy, bu baxımdan, baş rola sahib idi. Türklərin dil «faciələri» müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nicat görür, güvənc yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və spesifik bir əlaməti-özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiliyini, yaşamını müəyyənləşdirən bir cəhət hesab edirdi. Ümumiyyətlə, türkçülər millət üçün üç əsas göstəricini yüksək tütürdülər: dil, din və əxlaq. «Millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq

deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər-estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir zümredir» (20, 32).

Əli bəy dili, üslubu və dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb bir mərhələsi, ağır bir yaxın keçmişini əks etdirir. «Azərbaycan xalqının şərəfli keçmişi təkcə tarix kitablarına yazılmayıb, o həm də dilin «yaddaşına» səpələnib qalmışdır» (14, 3). Bu mənada, Əli bəyin başçılıq etdiyi «Füyuzat» jurnalı həmin yaddaşın maraqlı və mübahisəli bir nümunəsidir. Əli bəy jurnalın səhifələrində türk dillərinin quruluşu, keçmişi, bu günü, gələcəyi, xarakterik xüsusiyyətləri, dünya mədəniyyətində yeri, etnogenezi və s. məsələləri işıqlandırmışdır. «Ə. Hüseynzadə Azərbaycanda etnogenez məsələlərinə girişən ilk azərbaycanlı alimdir» (5, 6).

Əli bəy türk xalqlarının dilini ümumi türk dilinin şivələri hesab edirdi. Bu fikrinə görə, onu öz doğma dilinə ögey münasibət göstərməkdə təqsirləndirənlər olmuşdur. Lakin bu, Əli bəyin türk xalqlarını bir millət halında birləşdirmək ideyalarından irəli gəlirdi. Əli bəyin Azərbaycanda «Həyat» və «Füyuzat»da fəaliyyəti, Türkiyədə «Türk yurdu» jurnalında, «Türk ocağı» dərnəyində, «Xalqa doğru», «Məlumat», «Yeni məcmuə» kimi mətbuat orqanlarında iştirakı, «Turan» heyətinin tərkibində Qərbi Avropa ölkələrində çıxışları, Budapeştdə alman dilində nəşr olunan «Rusiya müsəlmanlarının tələbləri» kitabında Rusiyanın tərkibindəki altı müsəlman ölkəsinin müstəqilliyini iddia etməsi, Berlində «Türk qövmləri konqresi»ndə irəli sürdüyü fikirlər və s. türklər və onların dili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəlmişdi. Millətinin dil problemləri onun türkçülük ideyalarının əsas səbəblərindən biri idi. «İctimai fikir tariximizdə türkçülüynün bir ideya cərəyanı kimi meydana çıxmasına səbəb, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın o zamankı ictimai, siyasi şəraiti idi. Vətəni parçalanan, işğal edilən, milli

varlığı tapdanan, dini, dili təhlükə altında qalan vəziyyəti idi» (10, 41).

Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir:

1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması;

2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması,;

3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması.

Birinci məsələni Əli bəy Hüseynzadə hələ «Həyat» qəzetində ciddi şəkildə qoymuşdur. Müxtəlif bölgələrdən qəzetə göndərilən yazıların hamısı türk dilində idi, lakin biri Bakı ləhcəsində, biri Qarabağ ləhcəsində, digəri Qazan ləhcəsində və s. yazıldığından onların arasındakı ayrılıqlar dərhal üzə çıxır, bu fakt türk dilinin gələcəyi üçün təhlükə hesab edilir və bu təhlükənin vaxtında dəf edilməsinin yolları göstərilirdi.

Birinci məsələ dil sahəsində ilk böyük problem kimi qarşıda dururdu. Azərbaycanda Qarabağ, Gəncə, Şirvan və s. şivələri, Osmanlı, İran sərhədinə yaxın olanların, Rusiyada yaşayan türklərin öz şivələri mövcud idi. Bu şivələrin bir araya gəlməməsi vahid dilin inkişafına mane olurdu: «Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz!..» Dilimizin təmizlik və tərəqqisi üçün çıxış yolu axtaran Əli bəy ayrı-ayrı şivələrin hər birinin nöqsanlı olduğunu göstərirdi. Bu şivələr içində leksik baxımdan kasıb olanları da var idi: «Bəzi şivələrdə əfkari-aliyə və hikəmiyyəyi ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq söz qalmamışdır» (24, 71).

Yerli şivələr içərisindəki qüsurlu cəhətlərdən biri də dilin morfoloji və sintaktik qayda-qanunlarının unudulması, ədəbi dilin normalarının pozulması idi: «O biriləri türkcə sərfi

və nəhvi bilküllüyyə yaddan çıxardıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars, ya rus nəhvinə tətbiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirdilər». Əli bəy şivə nöqsanları içində yersiz olaraq rus sözlərinin işlədilməsini də qeyd edirdi və göstərirdi ki, əgər onlara üstünlük verilsə, türk hərfləri ilə rusca yazmağa gətirib çıxara bilər. Ayrı-ayrı şivələrin inkişafı, onlarda özünü göstərən qüsurlu cəhətlərin Azərbaycan dilinin parçalanmasına, tənəzzülünə səbəb olaraq fəsadlı nəticələr verəcəyini Əli bəy əvvəlcədən görür və dilin gələcəyi naminə şivələri birləşdirməyi onların aid olduğu əsas dilin tərəqqisini təmin edən amil kimi qiymətləndirirdi.

Dil məsələləri ilə bağlı sonrakı iki məqsəd bir-biri ilə əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. İstanbul türkcəsinə yüksək münasibət göstərən Əli bəy bütün Azərbaycanda belə münasibət formalaşdırmağa çalışırdı. O, Osmanlı (Türkiyə) dilini «dərin fikirlər», «ən nazik, ən rəqiq hissləri ifadəyə» qadir olan yüksək dil kimi qəbul edir və onun hər hansı bir Avropa dili ilə rəqabət edə biləcəyini göstərirdi. Türk dilinə məxsus olan qayda-qanunlar «daha bəsit», «daha asan» və «daha mükəmməl» olduğundan onu inkişaf etdirməyin ən düzgün yol olduğunu Əli bəy faktlarla əsaslandırır. «Yazıları, dersləri və müsahabeləri ilə yeni azəri neslinin edebi terbiyəsi və fikri tekamülü üzərində şiddətlə müessir olan Ali bey Hüseynzadə... hakiki bir sanatkar ruhuna malikti; Hamid ilə Fikret'e ve onların ellerində kudretli ve ahenkli bir ifade vasitəsi şəkline giren edebi İstanbul lehcesinə hayrandı. Yeni açılacaq türk mektepləri ve matbuatı vasitəsi ile, bu lehceyi Kafkasya türkləri arasında edebi lehce olarak yaymak ve yeni azəri edebiyatını bu lehce üzerine kurmak istiyordu» (42, 146).

İstanbul ləhcəsinin islahı gələcək ali məqsədə-vahid ümumtürk dilinə nail olmaqda əsas vəzifələrdən biri idi. Ona görə də Əli bəy və digər füyuzatçılar İstanbul türkcəsinə Azərbaycan dilinə yaxınlaşdırır və XX yüzilin əvvəlində

mətbuatda həmin dilin işlənmə dairəsini genişləndirirdilər. Bütün türk dillərinin vahid halda birləşdirilməsi aktual bir problem olaraq irəli sürülürdü: «Türkcə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsiratını unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisani-əsliyi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır» (24, 221). Türk dilinin parçalanıb müxtəlif qollara ayrılmasında iqlim şəraitini, coğrafi mühiti, başqa xalqlarla münasibəti, müxtəlif məzhəblər və onlar vasitəsilə gətirilən xətt və «lisani-dini» də səbəblərdən biri hesab edən Əli bəy bütün türklərin ortaq bir dildən istifadəsini nəzəri baxımdan əsaslandırır və türk dilinin islah olunması məsələsini qətiyyətlə irəli sürürdü. Əli bəy İstanbul şivəsinə «mükəmməl bir türkcə» kimi qiymət verir və qeyd edir ki: «Lisani-farsı bir əsrdən bəri tədəniyə üz tutduğu halda («Həqayıq»in lisani da buna dəlil ola bilir), lisani-türki gündən-günə tərəqqi və təali etməkdədir» (24, 184).

1905-ci ildə Nijni Novqorodda I Rusiya Müsəlmanları Konqresində Əli bəy Azərbaycanı təmsil edən nümayəndə kimi iştirakçı olmuşdur. Əlimərdan Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Fərrux Vəzirov və Əli bəy Hüseynzadə Konstitusiya tələb etmək üçün Peterburqda general Trepovun intriqalarına baxmayaraq mübarizə nəticəsində istəklərini tam olmasa da, baş nazir Vitteyə qəbul etdirmiş, beləliklə, dumaya azərbaycanlılardan da üzv seçilməsi təklifini vermiş və ana dilində yeni bir qəzet çıxarılmasına icazə almışdı. Əslində, Peterburqa həm azərbaycanlılar, həm də Qafqaz müsəlmanları heyət göndərmək fikrində idilər. Bəziləri (İrəvandan gələnlər) qorxduğu və çara sədaqətini sübut etmək üçün heyətdən ayrılmışdı.

Əli bəyin Türkiyədə «Türk dərənəyi»ndə iştirakı onun türklük istiqamətindəki fəaliyyətinin qaynar dövrlərindəndir. «Türk dərənəyi»ni Rusiyadakı təzyiqlərdən qaçıb İstanbula

pənah aparan türklər 18 yanvar 1908-ci ildə yaratmışdılar. Məqsəd Türk dünyasını tanımaq və tanımaq idi. Ə.Hüseynzadə Bakıdan İstanbula dönən kimi 4 dekabr 1910-cu ildə həftənin 1-ci günü onun üzvü olmuşdur. 1910-cu ildən sonra Türkiyədəki həyatı tibbi fəaliyyətlə yanaşı, dərnək işləri içində konfrans və konqreslərə həsr edilmiş, elmi və siyasi məqsədlə dövlət tərəfindən müxtəlif ölkələrə getmişdir. «Edebiyatla ilgisi yazmaktan ziyadə okumak şəklində olmuşdur» (40, 19).

Əli bəy 1911-ci ildə Selanikdə konfrans keçirmiş, onun konfransdakı məruzəsi Selanik türklərinə çox böyük təsir göstərmişdir. 18 avqust 1911-ci ildə Aqıl Muxtar, Məmməd Əmin, Əhməd Hikmət, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura ilə birlikdə «Türk yurdu» dərnəyini qurmuş və onun orqanı olan «Türk yurdu» dərgisini çıxartmışdır.

Əli bəy İstanbulda Qafqaz Türkləri Maarif Cəmiyyətinin (1913), Yüksək Sağlıq Məclisinin (1916), Türk-Macar Dostluq Yurdu Ümumi Mərkəzinin (1916) üzvü olmuşdur.

I Dünya müharibəsindən sonra Rusiyanın dağılması labüd idi. Orada yaşayan türklərin dini və mədəni muxtariyyətləri, seçki sistemində dəyişikliklər edilməsi və s. məsələlərlə bağlı dövlətləri məlumatlandırmaq üçün Rusiya Müsəlmanları, Türk-tatar Millətlərinin Müdafiə və Hüquq Cəmiyyəti qurulmuşdu. Cəmiyyətin göndərişi ilə 10 dekabr 1915-ci ildə Turan Heyəti tərkibində Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura, Kırımlı Məmməd Əsəd Çələbizadə, Buxaradan Mühiməddin Bəycandan ibarət heyət Avropaya getmişdi. Heyət Sofiya, Budapeşt, Vyana və Berlində görüşlər keçirmiş, Əli bəylə Y.Akçuranın müəllifliyi ilə Budapeştdə alman dilində çap olunan kitabçada yazılmışdır: «Rusiya öz təbəəsi olan Türk və digər müsəlman xalqlarının ən təbii, qanuni və müqəddəs haqlarını zorla əllərindən almışdır. Onların öz soydaşlarıyla hər cür təmas və əlaqələri qadağan edilmişdir, məsələn, Qazanlı və Qafqazlı bir türkə, Türküstan və Qırğız

bölgələrindən mülk və torpaq almaq qəti qadağandır; Rusiyadakı türklər ən müqəddəs dini vəzifələrini belə yerinə yetirməkdən məhrumdurlar, hər cür mədəni və milli təhsil imkanı əllərindən alınmışdır». Rəsmi yazı «Əlimizi sənaya qaldıraraq yalvarıyoruz, bizi Rus zəncisindən qurtarınız» cümləsi ilə bitir (40, 20-21). Bu nota Yusif Akçura və Əli bəy tərəfindən bütün Avropa dövlətləri başçalarına verilmişdi. Heyət sonra Vyanada Avstriya dövlət adamlarından bu işdə onlara kömək etmələrini istəmiş, 1916-cı ilin yanvar ayında isə Berlində «Türk Qövmləri konqresi»ndə iştirak etmişdir. Fevral ayında heyət Türkiyəyə qayıtmışdır. Türk-tatar heyətinin daxil olduğu Rusiya Məzlum Millətləri Cəmiyyəti tərəfindən 18 may günü Amerikanın naziri Vilsona teleqram vurulmuş (Əbdürrəşid İbrahim, Əhməd Ağaoğlu, Y. Akçura və Əli bəyin imzaları ilə), Rusiyada təzyiqlə yaşayan millətlərin istəklərinin eşidilməsi və onların tərəfdarı olaraq fəaliyyətə başlanılması istənməmiş, «İmdadımıza gəlin, bizi yox olmaqdan qurtarın» sözləri ilə sona çatmışdır.

27-29 aprel 1916-cı ildə Lozanda III Millətlər Birliyi Konfransı daha böyük bir heyətlə (Y. Akçura, Əbdürrəşid İbrahim (Kazan), Mühiməddin Bəycan (özbək), Məmməd Səfər Əhmədov (qazax və qırğızlar adından), Əhməd Saib Qaplanov (qumuq), Seyid Tahir (Dağıstan), M. Əziz (çərkəz), Ağaoğlu Əhməd, Əli bəy (Azərbaycan) Rusiya Müsəlman Türk tatarlarının Müdafiə və Hüquq Cəmiyyəti adına konfransda iştirak edənlər təmsil etdikləri xalqın tələblərini irəli sürmüş, tələblər 18 səhifəlik risalə şəklində çap edilmişdir.

Sonra Rusiya Məzlum Millətləri Cəmiyyəti tərəfindən bir toplantı tərtib edilmişdir. Rusiya Müsəlmanları adından dini, mədəni, qanuni bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasını, seçki sistemində dəyişiklik edilməsini Qərbi dövlətlərindən istəyirdilər.

Əli bəy 14 avqust (bəzi məlumatlara görə 17 iyul) 1917-ci ildə Stokholmda keçirilən Millətlərarası Sosialist konfransına gedərkən Berlində Alman sosialist liderlərindən biri olan Fr. Ebert ilə görüşmüş, konqresdə «Milliyyət və Çoğunluk» (Milliyyət və əksəriyyət (say üstünlüyü) mövzusu ətrafında Rossanovla mübahisəyə girmişdir: «Bu konqrede diqqətə dəyər bir təbliğ okudu» (45, 269).Konqresdə Əli bəy «Osmanlı dövlətində milliyyətlər məsələsi dünya millətlərinin müstəqillik əldə etmələrinə bağlıdır» fikrini əsas tutaraq çıxış etmişdir.

1918-ci ildə Nurəddin bəy Xudayarxanov, Sədrəddin Xan (Türküstan), Əbdürrəşid İbrahim (Sibir), Osman Tokumbet və Bahaəddin (Kazan), Həlim Sabit və Əli bəy İsveçrədə büro təşkil edib Tələt Paşanın yardımı ilə 27 oktyabrda İstanbuldan çıxmış, kömək üçün Fuad Köprülü də heyətə daxil edilmişdir. Heyət Varnaya gəldiyində Macarıstandakı qarışıqlığa görə Odessa-Almaniya istiqaməti ilə yoluna davam etmiş, Kiyevdə Almaniya təmsilçisi Baron Mumla görüşmüş və bu zaman Almaniya qarışıqlıq olduğu üçün yollar bağlandığından noyabr ayında İstanbula qayıtmış, sonra Türküstan (Orta Asiya) ölkələrinə getmişdir. Əli bəyin I Dünya müharibəsindən sonra 1918-ci ildə hökumət tərəfindən Azərbaycan milli dövlət quruculuğu mövzusunun müzakirəsi üçün Bakıya göndərilməsi haqqında məlumatlar var. Həmin vaxtlar Əli bəy konfranslarda milli Azərbaycan dövləti qurulması haqqında mövzulara müraciət edirdi. Əli bəy Türk ölkəsi kimi Transqafqazda ayrı türk və gürcü dövlətləri, Qafqaz federasiyası və ya türklərin yaşadığı ərazilərin valiliyi ilə Osmanlı dövlətinə bağlanması yolunu anladır.

Əli bəyin «Azərbaycanda düşüncələrim», Səməd Ağaoğlunun «Atamdan xatirələr» adlı əsərindən Əli bəyin Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə aprel ayında Batum və Gəncədə olduğu məlumdur. O, Gəncədə Nuru Paşanın da yanında olmuş və orada Azərbaycan ziyalıları ilə birlikdə ölkədə milli

dövlət qurulması sahəsində çalışmışdır. «Birinci Dünya Savaşının sonunda hökumət tərəfindən Kafkasiya'ya memur edildi və bu sırada Azərbaycan'ın milli bir devlet halində kurulmasına çalışdı. Azərbaycanın İstanbul elçisi olaraq göndərilmiş olan Yusif Vezirli'nin Azərbaycan Türk edebiyatı tarixini yazması və yayınlamasına yardım etdi (1919)» (45, 269). Ehtimal ki, Əli bəy 4 aprel 1918-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanan bağlaşmada vəzifəyə təyin edilmiş, 24 apreldə Qafqaz dövlətlərinin Zaqafqaziya məsələsini həll etmək üçün İstanbulda təşkil olunmuş konfransa gedən M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan heyəti və Qafqaz dövlətləri nümayəndələri ilə birlikdə Gülnihal adlı gəmi ilə İstanbula qayıtmışdır. Əli bəyin həmin sazişlə bağlı 4,5 və 6 aprel gecələrinə aid yemək siyahısı olan sənədləri qalır.

Əli bəy 1926-cı ildə Fuad Köprülü ilə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya gəlmişdir. Vətəninə yüksək səviyyədə qarşılanmış, mətbuatda haqqında yazılar və şəkilləri çıxmış, əsərləri nəşr edilmiş, onun haqqında sənədli film çəkilmişdir.

1936-cı ildə Dolmabağça Sarayında III Türk dili Qurultayına üzv seçilmiş-dir.

Ömrünün son illərində Azərbaycanda repressiyanın gücləndiyi zaman Azərbaycana gəlmək istəmiş, lakin bundan xəbər tutan H.Cavidin məşhur türkoloq Samoyloviç vasitəsilə ona göndərdiyi şer-məktub bu işin qarşısını almışdı:

Sən ey yüksək fəzalardan gələn səyyahi-zərrinpər,
Uzaq, ey nəcmi-geysudər, uzaq get, ərzə yaklaşma!
Uzaqdan pək gözəlsin, mənzerən pək dadlı, pək dilbər,
Məhəbbət yox təqərrübdə, bu mehrəqdən saqın şaşma!

17 mart 1940-cı ildə (bazar günü) bacanağı Kamal Muxtar Özdənlə ingilislərin Hindistana zülm etməsi barədə danışarkən ürəyi dayanmışdır. Kitabxanasında Əli bəyə aid bir sıra sənədləri saxlayan Hilmi Ziya onun vəfat tarixinin 1942-ci il olduğunu göstərir (45, 270).

Türkiyənin Maarif vəkili Hasan Ali Yucəl 19 mart 1940-cı ildə Əli bəyin ölümü münasibətilə «Türk millətinin oyanmasına və mədəniyyətinin irəliləyib yayılmasına bütün ömrünü vermiş olan möhtərəm Hüseynzadənin ölümü ilə uğradığımız qeybi dərin bir təəssürlə duymağdayam»... demişdir (40, 25-26).

Qeyd edilən faktlar sübut edir ki, Əli bəyin həyatında türklərin problemləri ilə yaşamadığı dövr yoxdur. Onun çoxcəhətli, böyük bilgisi, ideyaları və çıxışları ilə göstərdiyi təsir ədəbi-elmi irsindən daha çox olmuşdur. Təhsil illəri ilə bağlı yazdığı «Nümunə məktəbi» adlı məqaləsindəki (23, № 184 -187-188-190) bir neçə cümlə-kiçik bir mətn onun şəxsiyyətini, amal və məqsədini bilməyə imkan verir: «Mən türkəm, Qafqazlı bir türkəm. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam. Demək ki, mən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə yaşamaq məcburiyyətindəyəm». Mənəvi baxımdan, Əli bəy, doğrudan da, dosdoğru türk, qafqazlı müsəlman və insan kimi yaşadı və türk xalqlarının bütün problemləri, o cümlədən dil problemləri ilə yaşadı.

O, ibtidai təhsilini acı-acı xatırlayaraq yazırdı: «Bir uşağın bu surətlə öz ana dili ta ibtidadan ihmal olunub ona zorla əcnəbi dilləri təhsil etdirilsə, nə nəticə hasil olur? Şu nəticə hasil olur ki, o uşaq iki-üç bəylik imkana müqabil bir dildə yazıb oxumaq, bu dildə yazılan kitabları oxuyub anlamaq istərkən heç bir dildə nə yazmağı, nə də oxumağı bilməz! Asanlıqla ögrənə biləcəyi öz ana türkcəsini ihmal edildiyi üçün türkcə bilməz! Çətinliklə ögrəndiyi farisi və ərəbi natamam qaldığı üçün farisi və ərəbi bilməz!» (40, 46).

Əli bəy bütöv şəxsiyyət olaraq yarımçıqlığı qəbul etməyib, xüsusilə də dil məsələlərində mükəmməlliyin tərəfdarı, ana dilindən və müsəlmanlıqdan ayrılmayan, türk oğlu türk olub. O, Tiflis klassik gimnaziyasında ona «heç bir xüsusda» lazım olmayan latın və yunan dillərinə sərf etdiyi vaxtın boşa getdiyindən, rus və fransız dillərinə, fizika-

riyaziyyat elminə ayrılan saatların yunan və latın dillərinə ayrılan saatlardan az olduğuna təəssüflənmişdir: «Bən anlamım ki, bilaxirə bana və içində bulunacağım camaata nə latınca və nə də yunanca lazım olmayacaqdır. Bizə ən lazım olan dillər öz ana dilimiz olan türkcə ilə öz din lisanımız olan ərəbcə lazım olacaqdır. Burasını anladığım üçün məktəbin son siniflərində məktəbcə məcburi tutulan latın və qrekcəyi ihmala başlayıb gizli-gizli türki, ərəbi və farsı oxumağa başladım» (40,47). Bütün bunlardan lazımi səviyyədə fayda qazana bilməyən Ə.Hüseynzadə özünün yazdığı kimi, ümidlərini ali məktəbə bağlamışdır. O, türk bir müsəlman olaraq əvvəlcə ana dili, sonra din dili ilə tərəqqiyə nail olacağını düşünürdü. Ona görə də təhsilini elə bir yerdə davam etdirmək istəyirdi ki, müsəlmanca (ərəb dilini) yaddan çıxarmayıb, islam tarixini mütaliədən kənar qalmayıb, tərəqqiyə «qabil» olsun. Əli bəy ona görə Peterburq universitetini seçir ki, orada Şərq şöbəsi var idi. Həkimliyə həvəsi və dilinə, dininə bağlılığı bu seçimi reallaşdırır. Burada tibb şöbəsi olmasa da, «tibbin müqəddiməsi» olan təbiyyat və riyaziyyat şöbəsi mövcud idi. Əsas ixtisasla bərabər, Şərq şöbəsində dinləyici olan Əli bəy bir sıra dərslərdə, o cümlədən ərəb və fars dillərindən xeyli irəli getmişdir. Onun dillərə münasibətində birinci yerdə ana dili dayanır. Bu dildən sonrakı yeri isə ərəb dili tuturdu. Əli bəy özü bir çox Avropa dillərinə bələd olmuş, bu dillərdən tərcümələr etmişdir. Lakin türk xalqları üçün ana dili və din dilinin önəmli olduğunu anlatmışdır. Ana dilinə məhəbbəti, yeniliyə yüksək münasibəti, dilinə bağlılığı onu İstanbula gətirmişdi. Əli bəyin fikri oyanıq tələbələrin «ictimagahı» olan İstanbulda oxumağa can atması onun yüksək ideyaları ilə bağlı idi: «Mədəniyyəti cədidəyi –islamiyyənin ən böyük mərkəzi, türklüğün, türk maarifinin ən işıqlı mehraqı, fəqət bununla bərabər, istibdad və mütləqiyyətin də qaranlıq köşəsi olan bu şəhri-əziz təhsilini özümə lazım bildiyim elm cəhətindən mənim üçün bir müddətdən bəri bir Kəbeyi-amal

olmuş idi»(269,48). Türk dünyasına məhəbbəti, münasibəti anlatmaq üçün bundan daha yüksək ifadə tapılmaz zənnindəyik. Dosdoğru bir müsəlman olan Əli bəy bir türk şəhərini, yalnız orada təhsil almağı «Kəbeyi-amal» adlandırmaqla türklük eşqilə döyünən ürəyini ifadə etmişdir. O, İstanbul tibbiyyə məktəbinə daxil olmağın manea səbəblərini Peterburq universitetində hər növ mətbuat orqanına yer verən qıraətxana olduğu halda, İstanbulda tələbələrə qəzet oxumağa qadağa qoyulmasından irəli gələn bir təəssüf və özünəməxsus yumşaq kinayə ilə göstərmişdir : «Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən artıq bənim kibi əcnəbi bir məmləkətdən gələn diri və mücəssəm bir qəzetəyi məktəbə duxul üçün yol verilə bilirmiydi?!»

Əli bəy diqqəti mühüm bir məsələyə yönəlmişdir; İstanbul məktəblərində elmlərin yalnız müsəlmanca (ərəb dilində) ifadəsinə imkan və icazə verilirdi. O isə bütün bunları türk dilində öyrənmişdir. Baxmayaraq ki, Əli bəyin ərəb dilinə münasibəti müsbət idi (bu, onun İslam dininə bağlılığından irəli gəlirdi), onun nəzərində bu dil türk dilindən yüksəyə qalxmamalı idi. Əli bəy «icma və tərh» yerinə «toplamaq, çıxmaq», «kəsri-adi», «kəsri-aşari» yerinə «sadə parça, ondan parça», «müadilə» yerinə, «bərabərləşdirmə», «müsəlləs», ya «mürəbbə» yerinə «üç gusəli, dörd guşəli», «xətti mimass» yerinə, «dəyən, toxunan cizgi», «səyyarə, kövkəbi-sabit» yerinə, «gəzən ulduz, duran ulduz», «Müştərinin peykləri, Zühəlin halqaları» yerinə, «Yupiterin yoldaşları, Saturnun yüzükləri» və hikməti təbiyyədə «qüvvəyi-cazibə» yerinə, «çəkən güc», «inikas və inkisari-ziya» yerinə, «işığın donması, qayıtması», «işığın sınması, ya qırılması» və ilaxr, ilaxr deməklə imtahan vermək olmaz» deyənlərdən narazı qalmışdır. Bu mətnə ikinci tərəfdə duran bütün ifadələr Əli bəyin danışdığı dildəndir, ana dilindəndir. Onun nitqinə ərəb-fars tərkiblərinin daxil olması düşdüyü mühitlə bağlıdır və İstanbulda qazandığı Osmanlı dili elementlərini sonralar

müdafiə etməsi ümumtürk dilinin əsasında duracaq bir ləhcəyə yüksək münasibətdən başqa bir şey deyildir.

Əli bəy rus və Osmanlı məktəblərində dillərə münasibət haqqında yazırdı: «... Osmanlı Rüşdiyələrində oxunan ərəbi və farsı və qətə rus və Avropa gimnazlarında oxudulan latın və yunancanın yerini tutmuyor. Gimnaziyalarda, yəni rus edadiyələrində axırncı sinfə qədər latın və yunanca ən əhəmiyyətli dərslər olub, məqsəd də, əsasən lisanların özündən, qəvaiddən ziyadə əlsinəyi-qədiməyi məzkurənin ədəbiyyatı ikən Osmanlı edadiyələrinin proqramından farsıyyat və ərəbiyyatın adları belə külliyyənlə silinmişdir. Rüşdiyələrdə oxunan farsı və ərəbiyə gəlincə, bunları tədrisdən məqsəd də ancaq farsı və ərəbi kibi lisanlara ziyadəsiylə iftixarı bulunan türki-cədid-Osmaninin təhsilinə köməkdir. Yoxsa nə rüşdiyələrdəki müddəti təhsiliyə və nə də bu məktəbdə təhsil edən şagirdanın sinni ədəbiyyatı ərəbiyə və farsıyyəyi idrakı müsaid deyildir» (40, 55).

Əli bəy bütün türk xalqlarının dilinə, ümumiyyətlə, bütün dil məsələlərinə həssaslıq və diqqətlə yanaşdığı kimi, öz dil və üslubuna da sənətkarlıqla nəzarət edirdi. Onun dilində elə ifadələrlə ratlaşırıq ki, bəlkə də onlar Əli bəyə kimi bu qədər kamilliklə işlənməmişdir. Xüsusilə də o, əsərlərinə ad seçərkən çox diqqətli olmuşdur. O, təhsil illərini əks etdirən əsərlərindən birinə «Nümunə məktəbi» adı vermişdir. Prof. Y.Seyidovun ifadəsi ilə qiymətləndirsək, ad əsərin taleyini həll edən amillərdəndir və ondan çox şey asılıdır. Lakin Əli bəy həmin əsərdə təhsilin yalnı bir hissəsinə aid olan müəssisə və fənlərdən bəhs etdiyindən və həmin dövrü «nümunə» hesab etmədiyindən, məzmunla ad arasında ziddiyyət yaranmaması üçün əsil məqsədi olan nümunə məktəbini sonra keçəcəyini və bu yazdıqlarının «olsa-olsa bir əzmi-qəvi», «bir səbri-səbat məktəbi» ola biləcəyini göstərir.

Əli bəyin iş ömürlüyündəki faktlardan aydın olur ki, o, bütün rəsmi və təntənəli toplantılarda türk xalqlarının dili ilə

bağlı mövzulara toxunmuş və ya müxtəlif mövzulara aid olan məruzələrdə mütləq bu məsələni də işıqlandırmışdır. Berlində Türk qövmləri konqresindəki çıxışında türklər haqqında «onlar çox geniş torpaqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili qonuşmaqdadırlar», «Quran əmirlərinə görə, ruh və bədən təmizliyinə rəyət etdikləri üçün eyni təbəqədə bulunan ruslardan üstüdürlər», «Vilna və Smolenskdə oturanların sayı getdikcə azalmaqdadır. Bunun səbəbi camaatın uzun zamandır türk birliyindən ayrılmış və ruslar tərəfindən asimilə edilməyə başlanmış olmasıdır» qeydləridir. O «yüzə gülücü metod» ifadəsi ilə rusların türkləri sıxışdırmaq üsulunu səciyyələndirmişdir.

Türklərin əzm və dillərini yaşatması Əli bəyin qürur və güvənc yeridir: «Ancaq yüz yıllardır sürən bu basqılara rağmen türklər dayanmaqda, hətta iləriləməkdədir. Dillərini, dinlərini, camelərini, kultürlərini mühafizə etdikləri kibi, XIX yüz yılın ikinci yarısında mühüm intellektual hərəkət göstərmişlərdir. Bu hərəkət mədrəsədən çıxmış olmaqla bərabər, Batı fikirlərini çabuq bənimsəmişdir və orta sinif tərəfindən tutulmuşdur». «Orta sinif» dedikdə, Əli bəy ticarət və sənaye ilə məşğul olan və eyni zamanda torpaq və bina sahibi olan türkləri nəzərdə tuturdu. Əli bəy Rusiyada yaşayan türklərə məktəblərdə ana dili dərslərinin bəsit öyrədilməsini də qeyd etmişdir. O, İsmayıl Qaspiralı ilə hərəkətin canlanmasını, «Tərcüman» qəzetində təhsil reformalarının ortaya qoyulmasını, «üsuli-cədid» sisteminin yaranması, formalaşması və yayılması ilə tərəqqiçi hərəkətin formulu olmasını alqışlayaraq hamının diqqətini ciddi bir məsələyə yönəldirdi: «İsmayıl bəy «bütün məktəblərdə ögrətım dili olaraq ana dili qullanmalı, mödern pedaqoji metodları tətbiq etməli» deyirdi» (40, 59). Əli bəy keçmiş dövrlərdə türklərin dili bütün saflığı ilə qoruduğunu fəxərlə qeyd edirdi. Lakin bütün bunların qarşılığında rus siyasətinin türk dillərinə basqısı da göstərilirdi: «Ruslar kəndi kultürlərini yayarkən

milli kultürləri yox etmə qayəsini güdüyorlardı. Bu sınırlamalar və sensorlar bəzən çox saldırcı şəkillər almışdır. Quran oxunmasına da hücum edilmiş, bəzi ayətlərin okullarda oxudulması yasaq edilmişdi. Türk qövmləri oyandıqca rusların bu tərzdə basqıları artdı. Dini olmayan konularda türkcə və ərəbcə ögrətım yasaq edildi. Bu qanuna görə hesab, tarix, coğrafiya və s.-nin rusca oxudulması gərəkiyordu. Bir sürə sonra eyni yasaq mədrəsələrə də yayıldı. Ən sonra, başqa bir qanun ana dili ögrətımını yalnız ilk okullara həsr ediyordu» (40, 60).

Türkçülüyn böyük ideoloqu, bütün türk dünyasında ilk dəfə «Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək» ideyasının, Azərbaycanda «Füyuzat» ədəbi məktəbinin əsasını qoyan, vətəninə çox iş görsə də, az və ya yanlış tanıtılan ensiklopedik sima – Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın iştirakçısı olmuşdur. Qurultaya aid tam bir dəftər yazan Əli bəyin həmin sənədləri Türkiyədə Hilmi Zıyanın kitabxanasında saxlanılır.

I Türkoloji qurultay (26 fevral – 6 mart 1926-cı il) türk xalqlarının dil və mədəniyyət tarixinə mühüm bir hadisə kimi daıxı olmuşdur. Qurultayda müxtəlif ölkələrin və türk yurdunun türkoloqları iştirak etmiş və türk dilinə aid bir sıra problemlərin təhlili əsasında onların həlli yolları göstərilmişdir.

O, özünün yazdığına görə, 16 fevral 1926-cı ildə İstanbuldan hərəkət edərək Fuad Köprülü, Etnoqrafiya muzeyinin müdiri Mesaros, Leninqrad (Sankt Peterburq) professorlarından Bartold, Strasburqdan gələn professor Menzel ilə bərabər qurultayda iştirak məqsədi ilə vətəni Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gəlmişdir. Əli bəy əvvəldən axıra qədər qurultayın işində iştirakçı olmuş və qurultay təəssüratlarını qeyd etmişdir. Prof. Ali Haydar Bayat «Ali bəy Hüseynzadə» adlı kitabında (40) Əli bəyin gündəlik şəklində yazdığı qeydləri çap etdirmişdir (s.63-69). Həmin yazıda I

Türköloji qurultayın ilk iclası haqqında qısa, 27 fevral 1926-cı il (şənbə), 28 fevral 1926-cı il (bazar), 5 mart 1926-cı il (cümə), 6 mart 1926-cı il (şənbə) tarixli yığıncaqları haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilmiş, 8-9-10-11 mart 1926-cı il tarixlərində özəl gəzintilər və məktəblərlə tanışlıqdan, 11 martda klubda özünün, Fuad Köprülünün və Mustafa Quliyevin nitqlərindən bəhs etmişdir. Əli bəyin qurultayla bağlı ilk nitqi 28 fevral 1926-cı il tarixdə olmuşdur. Həmin gün Pupe Altay dillərinin müqayisəli elmi, Genkov türk dilləri ilə moğol və başqa qonşu dillər arasındakı fərq, Zifeld eston dili ilə türk dilləri arasındakı münasibət, Şereye Samoyloviçin elmi əsəri, Xalid Şəid ümumi ədəbi dil, Həsən Musayev uyğur mədəniyyəti, Acaryan türk dilinin erməni dilinə təsiri (türkcə), Malov türk əlifbaları, Maqsudov dildə xəlqiləşmə, Səməd Ağamalıoğlu «osmanlı» və «türk» sözləri, prof. Yakovlev Qafqaz xalqlarında müxtəlif əlifbalardan istifadə tarixi, Alparos, prof.Zirkov ərəb hərfləri, Turyakov (qazax), Ömər Əliyev (qaraçay), Berqayev və Rahimi latın əlifbası, Qorxmazov və Alimcan Şərəf ümumtürk dili, Mustafa Quliyev və Fuad Köprülü Mustafa Kamalın maarifçilik tədbirləri haqqında nitq söyləmişdir. Bundan başqa, qurultayın həmin iclasında Bəkir Çobanzadə Vilhelm Tomsenin Kopenhagendən göndərdiyi təbrik teleqramını, Zifeld İran təmsilçilərinin təbrikini oxumuş, daha başqa teleqramların, o cümlədən, Marrın teleqramının mətni qurultay iştirakçalarına çatdırılmışdır. S. Ağamalıoğlu Mustafa Kamal Paşanın şərəfinə badə qaldır-mış, Sarabski musiqi ilə «Mustafa Kamal Paşa» mahnısını oxumuş, Samoyloviç türk dilində çıxış etmişdir.

Əli bəyin qurultay qeydlərindən məlum olur ki, 28 fevralda gərgin bir iş günü yaşanmış, çoxsaylı məruzələr dinlənilmişdir. «Bütün fikri, hissi, xəyalı ilə türklüyə bağlı olan filosof təbiətli» (Ə.Mirəhmədov) Əli bəyin özü isə həcm baxımından kiçik olsa da, məna və dəyər cəhətdən son dərəcə

böyük olan, xalqına «siyasi vəsiyyət» (O.Bayramlı) kimi səslənən «Qərbin iki dastanında türk» adlı heyrətamiz bir nitq söyləmişdir. Onun qurultaya aid gündəliyində bu haqda son dərəcə təvazökarcasına yazılmış bircə cümlə var: «O sırada ben de nutkumu verdim» (39, 67). Başqa heç nə. Halbuki onun nitqi həm bədii, həm elmi, həm siyasi, həm də dil –üslub baxımından bənzərsiz bir məruzə olmuşdur. Həmin nitq hələ o zaman -1926-cı ildə «Kommunist» mətbəəsində kitabça şəklində çap edilmişdir. «Qərbin iki dastanında türk» -Əli bəyin şərtilik və rəmzlə, tarixi –siyasi simvolika ilə «alt qat»la və «ikinci plan»la ən zəngin, mürəkkəb əsəridir. Odur ki, həm də haqqında ən az danışılan və ... qərībədir ki, ən az söyülən (traktatı başa düşməkdən çox uzaq olan vulqar marksçı sosioloqlar da onun heç adını çəkməməyi daha üstün hesab eləmişlər) əsəridir» (28, XIX). Bu möhtəşəm çıxış bir də XX yüzilin sonunda – 1998-ci ildə prof. Ə.Mirəhmədovun redaktorluğu, prof. Y.Qarayevin ön sözü, fil.elm.nam. O.Bayramlının müqəddimə və tərtibatı ilə Bakıda «Ağrıdağ» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Əli bəyin qurultay gündəliyində onun diqqətini çəkən mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. 27 fevral 1926-cı il tarixli qurultay yığıncağında Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dilinə aid 400-dən çox əsərin, o cümlədən «Türküstan monqol istilasası dövründə» (1898-1900, iki cildə), «Avropa və Rusiyada Şərqi öyrənilməsi tarixi» (1911), «Uluqbəy və onun dövrü» (1918), «İslam» (1918), «Türküstan tarixi» (1922), «Müsəlman aləmi» (1922), «İran. Tarixi icmal» (1926) kimi dünyanın bir çox dillərinə çevrilmiş əsərlərin müəllifi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının rus dilinə tərcüməçisi akad. Bartoldun «türkmən» sözü ilə bağlı etimoloji görüşləri, ərəb-fars qaynaqlarına dayanaraq Teymur tarixi haqqındakı mülahizələri haqqında onun gündəliyində qeydlər vardır. O, xüsusilə də, türkcə söylənən məruzələrin dilinə diqqət etmiş

və Rudenkonun, Xalid Səidin, Həsən Musayevin, Bektorenin nitqləri haqqında fikirlər irəli sürmüşdür: «Rudenkonun referatı Türkçe yeni halk lehçesine ait olduğu için mütalaa daha kolay oluyor», «Özbek Halit Sait fasih Türkçe nutkunu verdi», «Özbek Halit Sait, açık ve çok iyi anlaşılır türkçe ile ortak bir edebi dil sorusunu ele aldı» və s. Əli bəy Həsən Musayevin uyğurlar haqqında dediyi «Dilləri sadə qalmışdır» sözlərini və Ş.Bektorenin aydın danışığını xüsusilə qeyd etmişdir: «Kırımlı şair Şevki Bektöre pek açık, arı Türkçe konuşuyor».

Əli bəy Hüseynzadə dilinin mürəkkəbliyinə, «qəlizliyinə» görə həmişə tənqid edilmiş, onun dilinə forma baxımından yanalışmış, məzmun gözəlliyi, nadir üslubu, intellektual səviyyəsi nəzərə alınmamışdır. Halbuki Əli bəy həmişə dildə sadələşmənin, xəlqiliyin tərəfdarı olmuşdur. Bunu onun qurultay gündəliyindən də bilmək mümkündür. O, qurultayda ruhunu oxşayan və xüsusi əhəmiyyətli məsələləri qeyd etmişdir. Onun qeydiyyatında dildə xalqa doğru getmə fikrini müdafiə edən Maqsudovun da adı vardır.

Əli bəy Hüseynzadə Səməd Ağamalıoğlu haqqında qurultayın rəyasət heyətinin sədri olaraq giriş nitqindən başqa, «Osmanlı» tabiri yerine Anadolu Türkü denmesini ileri sürüyor» cümləsini qeyd etmişdir. Türkiyədə ilk dəfə «Orxon kitabələri»ni və V.Hüqonun «Səfillər» romanını türk dilinə çevirən, padşaha dua ilə başlamayan ilk kitabı yazan, məqalələrində baş hərfi ilk dəfə işlədən Şəmsəddin Sami bəy (1850-1904) «Osmanlı» sözünü atıb əvəzində «türk» sözünü işlətməyi təklif etmişdir. Azərbaycanda isə bu fikir Səmədağa Ağamalıoğluna (1867-1930) məxsusdur.

Əli bəy Hüseynzadə gündəliyində əlifba məsələsinə də toxunmuşdur. Məlumdur ki, o, ərəb əlifbasından imtina etməyin əleyhinə olmuşdur. Bunu latın əlifbasına mənfi münasibət kimi qiymətləndirmək olmaz. Sadəcə olaraq o, əlifbanın «günün, məqamın illətinə» qurban edilməsinin acı

nəticələr verəcəyini düşünür və tərəqqi yolunda əlifbanı maneə hesab etmirdi. Əli bəyə görə, əlifba dəyişdirmək nicat yolu deyildir. O, ərəb əlifbasını bütün müsəlmanları birləşdirən vasitə kimi yüksək qiymətləndirirdi. Əlifbanı dəyişməklə baş verən maddi və mənəvi ziyanı əvvəldən görən Əli bəy onun vacib problem olmadığını düşünürdü (I Türkoloji qurultayın keçirildiyi zaman ən önəmli problem ümumtürk dili məsələsi idi). «Kazanlı Alparos alfabe üzərində mühafizəçi bir görüşlə, Arap harflerinin estetik dəğərindən, birer sanat eseri olan cami duvarlarındakı levhalardan söz etmişdir. Basımevlerinde kullanılan 250-300 harfi bir derece azaltmaq mümkündür. Harf değışdirmek zorunlu değıldir». Ərəb əlifbası ilə bağı Zirkofun fikirləri də Əli bəyin marağına səbəb olmuşdur: «Prof. Zirkof Arap Harflerini birdən bıraqmamak tarafıısı olanlardandır. Öncə bu harfler üzərində birçok düzəltməler yapılmıştı, daha da yapılabılır. Bu bakımdan acele etmemeli, bir kaç yıl beklemeli ve çok çalışmalı diyor».

Əli bəy «İttihad və tərəqqi» tərəfdarı idi. Onun «Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək» prinsipinin birinci komponenti ilə bağı vəzifələrin həyata keçməsi dildən başlayırdı. Dil birliyi türk xalqlarının tərəqqisi yolunda ən mühüm bir yol idi. I.Qaspıralının redaktorluq etdiyi, Kırmıda nəşr olunan «Tərcüman» qəzeti ilə yayılan «Dildə, fikirdə, işdə birlik!» ideyası türklük fikri tarixində mühüm yer tutur. Tədqiqatçıların bir qrupu bu ideyanın Əli bəyə, digər qrupu isə İsmayıl bəy Qasपुरalıya məxsus olduğunu göstərir. Son məlumatlara görə, bu ideya Əli bəyə aid olub «Tərcüman» qəzetində işıqlandırılmışdır. «Nadir bir istedad və mənəviyyat sahibi» (Ə.Mirəhmədov) olan Əli bəy türklərin bütün sahələrdə birləşməsini onların gələcəyi üçün önəmli bir yol hesab edirdi: «Xüsüsən dildə birlik və bütövlük məsələsini Əli bəy mənəvi bütövlüyün bütün digər sahələrdə gerçəkliyi üçün zəmin hesab edirdi. Belə bir fikri qəti rədd edirdi ki, guya

qədim, ata türk dili bizim eranın ikinci, yaxud dördüncü əsrində formalaşmış. Həm dilimizdə olan abidələrin, həm də dilimizin özünün eradan əvvəlki dörd min il belə yanaşma tərzində tədqiqatdan kənar qalırdı. Halbuki Əli bəyə görə, dildə də, ədəbiyyatda da son altı min il fasiləsiz, tənəffüzsüz «türk altı min il» olub. Eradan dörd min il əvvəldən islama qədər vahid türk dil və mədəniyyət məkanında vahid xalq yaşayıb –türklər!... hələ çeşidlərə parçalanmamış ümumtürk dili bərqərar olub. «Xəzər –Balkan ellipsi» daxilində fasiləsiz hərəkət qapalı dövriyyə şəklində baş verib və ona görə də vahid bədii məkan pozulmayıb. İndi əsas məsələ həmin vahid məkanı kulturdə yenidən bərpa etmək, ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə doğru körpü salmaq, babaların yaratdığı milli-etnik «mənlik şüuruna sahiblik şüuru tərbiyə eləməkdir» (28, XVIII).

Bu prosesdə ilk və əsas yol «dildən başlamalıdır» fikri ilə çalışmış Əli bəyin redaktoru olduğu «Həyat» qəzeti və «Füyuzat» jurnalı səhifələrində dil birliyi məsələsi ona görə də ilk planda idi. Təsədüfi deyildir ki, prof. Y.Qarayev «Füyuzat»ın səhifələrini «mənəvi Turan» hesab etmişdir. Ümumtürk ədəbi dilinin yaradıcısı olaraq Əli bəy bu dilin əhəmiyyətini bütün türk dünyasına anlatmışdır. Bunun nəticəsidir ki, I Türkoloji qurultayda «ortaq ədəbi dil» önəmli məsələlərdən biri olmuşdur. O, türk xalqlarının (xüsusilə də, özbək və türkmənlərin) dil, ədəbiyyat, folklor və etnoqrafiyasına aid əsərlər müəllifi türkoloq A.N. Samoyloviçin (1880-1938) ümumi türk ədəbi dilinin tərəfdarı kimi uzun-uzadı və maraqlı bir məruzə söylədiyini də qeyd etmişdir. Əli bəyin yazdıqlarından təhsilini Sorbonna universitetində almış Feyzi Kırımlının, Ş.Bektorenin, Həbib Cəbiyevin, Omadovun, B.Çobanzadənin, Fuad Köprülünün və b. ortaq ədəbi dil məsələsi haqqında danışdıqları məlum olur.

Fuad Köprülü qurultayın 6 mart tarixli iclasında da çıxış etmiş və onun məruzəsi radio ilə xalqa çatdırılmışdır. Əli bəy

həmin tarixə aid gündəliyində yenə də son dərəcə təvazökarlıqla «Oğleden sonra benim tebliğim vardır» cümləsini yazmışdır.

Qurultay qeydlərində Əli bəy özü haqqında yazmamış (iki cümlədən başqa), lakin çox həssas bir dinləyici kimi qurultay materiallarını əvvəldən axıra qədər dinləmişdir. Qurultayın bütün iclasları onun gündəliyində qeyd olunmamış, lakin Əli bəyi bir problem olaraq düşündürən məsələlər, xüsusilə də, ortaq türk dili (ümumtürk dili) məsələsi ilə bağlı mülahizələr geniş əks olunmuşdur.

Hələ XX yüzilin əvvəlində «Həyat» və «Füyuzat» kimi mətbuat orqanları ümumtürk dilinin mümkünlüyünü göstərmiş, lakin ziyalılar arasında fikir birliyinin olmaması, məsələnin əsil mahiyyətinin dərk edilməməsi, Rusiya havalı beyinlərin onu qəbul edə bilməməsi və s. səbəblərdən bu yüksək ideya praktik şəkildə istənilən səviyyədə uğur qazana bilməmişdir. Bu ideyanın qələbəsini göstərən onlarla faktlar var, lakin bu, ortaq türk dili məsələsinin tam və qəti həlli demək deyildir. Ona görə də həmin məsələ təkrar olaraq I Türkooloji qurultayda proqram məsələsi kimi qarşıya qoyulmuş və onunla bağlı münasibətləri qurultayın fəxri rəyasət heyətinin altı nəfər üzvündən biri- Əli bəy Hüseynzadə öz gündəliyində qeyd edərək bir sıra tədqiqatlara mövzu vermişdir.

Artıq həmin məsələyə dünyada yeni münasibət formalaşmışdır və demək olar ki, onun həlli labüddür.

Bütün bu qeyd olunan faktlar, Əli bəyin ömürlüyyəinə aid olan rəsmi yığıncaqlarda yüksək məqsədlərlə iştirakı, türk xalqlarının dili ilə bağlı irəli sürdüyü problemlər və onların həllinə çalışmaq prosesindəki əzmkarlıq fəaliyyəti onun əsil türk və türkoloq olduğunu göstərir.

Əli bəyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» adlı silsilə yazılarında (132, № 4,9,16,22,35,52,81,82) zövqlü və şövqlü bir tarixçi, elmin dərinliklərinə nüfuz edən bir

antropoloq, etnoqraf, dəyəri ölçüyəgəlməz bir dilçi alim kimi görürük. «Yazı, əsasında, milliyətçiliğin iyi bir ifadəsidir» (45, 270). Əsər türkcülük, müasirlik və islam mədəniyyətini elmi şəkildə irəli sürməsi ilə mühüm bir addım kimi qiymətlidir. Sağlam məntiqlə elmin faktları vəhdətində ərsəyə gələn bu əsəri müxtəlif aspektlərdən (dilçilik, tarix, fəlsəfə, məntiq, coğrafiya, etnoqrafiya) təhlilə cəlb etmək mümkündür və əsərdə dərin elmi araşdırmalardan əldə edilən nəticələr buna imkan verir. Əsər mövzu ilə bağlı dolaşq fikirlərə son qoyur və türklərin tanınması üçün mükəmməl məlumatlar verir, elmi həqiqətlər işığında türklüklə bağlı məsələlərə ciddi münasibətlər meydana çıxır. «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» məqaləsi mənə və məntiqcə, elmi sanbal baxımından dərin olduğu kimi həcmcə də böyük əsərdir. Əsərin əvvəlində Əli bəy özünə xas olan təmkin və mədəniyyətlə onun yazılmasının səbəb və məqsədini izah edir. Bunlar konkret paraqraflarla verilməsə də, əsəri yazmaqda müəllifin aşağıdakı məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədində olduğu dərhal diqqəti çəkir: 1) «Türkcə» və «islamiyyə» sözlərini elmi şəkildə araşdırmaq: «Çünki «Türkcə» və «islamiyyə» ibarətləri hər nə qədər surəti-zahirdə qayət aydın və aşkar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə, munis görünürlər və hər kəs öylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyildir. Böylə zənn edənlər, əlbəttə, səhv edirlər» (137,210). Əli bəy bu iki kəlmənin mənalarını açmağı, həmin mövzudakı səhv və xətalara aradan qaldırmağı mətbuatın əsas vəzifələrindən biri hesab edir. 2) Rəqiblərin, müxtəlif nəşriyyatların türklər haqqında qərəzli yazılarını təkzib etmək: «Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə ziynət verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərəzkarənə nəşriyyata, rəqiblərimizə, çox kərrə də biz özümüz aldanıb inanırıq. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyirik».

3) Türklərin kim olduğunu və kimlərdən ibarət olduğunu araşdırmaq: «Türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!..»

4) Türklərə milli nəzərlə yanaşmağı formalaşdırmaq: «Şübhəsiz, öz qövmünü əhya edən, öz məmləkətini abad edən, öz millətini təriqi-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrinə çıxarıb şərəf qazandıran böyük cahangirlərə öz qövm və milləti nəzərilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərilə baxarsaq, böylə cahangirlər haqqında, əlbəttə, yaxşı söz deyəməyiz». Bu mənada, Əli bəy araşdırma üçün ilk növbədə; a) türklərin kim olduğunu; b) hardan inkişaf etdiyini; c) neçə şöbəyə ayrıldığını; d) harada sakin olduğunu; e) hansı adlar altında yaşadıklarını göstərməyin zərurliyini məsələnin həlli üçün bir prinsip kimi irəli sürür və xatırladır ki, «məsələ qayət mühümdür». Əli bəy bu məsələnin bir neçə əsr əvvəldən həll edilməli olduğunu göstərir: «mazidə ehmal olunmuş bu məsələyi gələcəyə, uzaq gələcəyə, tərک etməyib heç olmazsa indi ələ almalıdır». Tarixdə elə məsələlər var ki, onlar yalanlardan qoruna bilmir, saxta fikirlərlə həqiqətləri boğulur. Mənafeələrin xidmətində dayananlar, siyasi məslək qulluğunda duranlar «qayıma» fikirlərlə məsələləri ələ qəlizləşdirirlər ki, onları bir günə, beş günə aydınlaşdırmaq olmur və ya bir nəfər, beş nəfər həll edə bilmir.

Əli bəyin bəhs etdiyi məsələ də bu qəbildəndir. Əli bəy təmkinli, ideyalı üslubu ilə məsələnin hədsiz əhəmiyyətini vurğulayır. Özü də söhbət millətdən gedirsə, deməli, məsələnin mühümlüyü «bala» (yüksək) mərtəbədə dayanır. Ona görə də Əli bəy «həyəcan təbili» çalır: «Ancaq böylə bir məsələni həqiqilə tənvir edə bilmək bir, ya iki fərdin işi deyildir. Bəlkə onu mütaləə üçün beynəlislam xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalı».

Əsərdə terminologiya, etnoqrafiya, dil tarixi, dil coğrafiyası məsələləri son dərəcə dəqiqlik və diqqətlə təhlil

edilmişdir. O, xüsusilə də etnoqrafiya elminə görə, müəyyən qövmə məxsus olan «moğol» termini üzərində dayanır. Əli bəy türklərin mədəniyyət tarixində çox böyük rola malik olan bir hissəsinə bu adın verilməsini elmdə səhv bir addım hesab edir. O hətta Əmir Teymurla Çingiz xanın qanını daşıyan, bu iki böyük türk oğlunun nəvəsi Babur şahın –hind imperatorluğunun əsasını qoyan böyük siyasət adamının yaratdığı hind-türk dövlətinə «böyük moğollar hökuməti» deyilməsini düzgün hesab etmir. Teymurun Bərlas adlı sülaləyə mənsubluğuna, Keş şəhərində türk dilində «gözəl» mənası verən «kürəkan» adlı ailədə anadan olmasına işarə və onun nəvəsi Mirzə Baburun –Babur şahın (1483-1530) bütün yaşantısını əks etdirən «Baburnamə» əsərinə istinad edərək onun Monqolustan torpağında deyil, Səmərqəndin cənub tərəfində doğulduğunu bildirib bu barədə tarix elminə dəqiqləşdirmə gətirir: «Bu əsərin bir çox yerlərində müşarileyh moğolca bilmədiyini etirafla bərabər, əcdadı kimi özünün dəxi türk olduğunu və hətta türklüklə iftixar etdiyini bəyan ediyor. Hindistandakı sülaləsinə «böyük moğollar» ləqəbi bir yanlışlıq əsəri olub, bu yanlışlıq avropalılara bəzi İran müvərrixlərindən sirayət etmiş idi. Bu gün Avropa müstəşirinin haman kaffəsi xətalərini anlayıb təshih-i-maddə etmiş olduqları halda, biz nədən əski zəhabımızda səbat edib qalırız?» (24, 215).

«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərindəki terminlərin izahında «türk» və «tatar» sözləri üzərində təhlil və araşdırmalar daha maraqlıdır. Əli bəy, xüsusilə də, «tatar» termini ilə bağlı konkret fikirlər irəli sürür, bu haqdakı mülahizələri ümumiləşdirib onlara münasibət göstərir və bütün türkoqların bu sözün tamamilə aradan götürülməsinə tərəfdar olduğunu qeyd edir. O, qeyri-elmi olan bu terminin bir neçə mənada işləndiyini və bunların hamısının yanlış olduğunu inandırıcı faktlarla aydınlaşdırır.

Bəzi tarixçi və şərqşünaslar «türk» və «tatar» sözlərini eynimənalı və bir-birinin sinonimi hesab edirlər. Əli bəy fikrin yanlışlığını qəti şəkildə bildirir və fransız müəlliflərinin moğol, tunquz, mançu, tibetli, türk və başqa xalqları eyni budaqdan hesab edərək hamısını «tatar» adlandırmasını da düzgün hesab etmir. «Biz üçüncü firqə üləma isə bunun tamamilə əksi bir xəyata düçar olaraq türk ləfzini ümumi və şümullu əxz etdiklərindən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə biləriz ki, əgər tatardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcək nöqtə ancaq bizzat ləfzi-tatar olur. Yox, əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə, o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtiza edər. Çünki əvvəlcə ərz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibiriyə səhralarındakı türklər tatarlardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyadə türk olanlarıdır» (24, 216). Əli bəy tanınmış türk leksikoqrafı Şəmsəddin Sami bəyin –«Qamus-i-türki» əsəri ilə türkçülüyn möhtəşəm abidəsini yaradan böyük alimin də «tatar» termini ilə yanlış mülahizə yürütdüyünü göstərir. Halbuki Şəmsəddin Sami bəy (1850-1904) çox yüksək türkçülük fikirlərinə yiyələnmiş, iyirmi ilə yazdığı «Qamus-ül-ələm» ensiklopedik əsəri ilə elmə böyük dəyər və keyfiyyətlər gətirmişdir. Türk mədəniyyəti tarixində Sami bəy Şinasidən sonra elm və texnikaya aid qəzet çıxaran, ilk dəfə «osmanlı» sözünü «türk» sözü ilə əvəzləməyi təklif edən, «Orxon» kitabələrini türk dilinə çevirən şöhrətli bir sima olaraq türk tarixinin mükəmməl bilicisi idi. Çox savadlı və Əli bəyə çox yaxın olmasına baxmayaraq (Əli bəy onun qızı ilə evlənmişdi) Sami bəyin yaradıcılığına tənqidi münasibət onun üçün çox real və təbii idi. Çünki Əli bəyin fikrincə, tənqid nə qərəzli, nə də mühafizəkar olmalıdır, düzgün fikirləri deməkdən çəkinməməlidir: «Sami bəy öylə zənn etmişdir ki,

tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövm olub, bunların namına nisbətən ümumi moğollara «tatar» deyilmişdir». Əli bəy əsərdə «tatar» sözünün mənşəyini mancuriyalıların dilində «oxatan» mənası verən «ta-ta» kəlməsinə bağlayan fərziyyələrə qarşı da kəskin şəkildə etiraz edir. O, IX yüzilə aid olan Çin tarix kitablarında «ta-ta» və «ta-zə» sözlərinə işarə edib bildirir ki: «Ərəblərin irq və cins tanımayaraq ərəb olmayan bilcümlə əqvam və ümumə əcəm ilhaq etdikləri kibi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakin və türklərə heç bir müşabihət və münasibəti olmayan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama «ta-ta», yaxud «ta-zə» namı verirlərdir». Əli bəy bunun səbəbini səbirlə, izahedici dillə açır: «Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də «r» hərfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə «tar-tar» və «ta-tar» surətində dəxi tələffüz olunuyordu. İştə nəhri-Əsfər səvahlilinin tatar deyilən bu moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha irəli heç bir zaman keçəməmişlərdir». Türklərin tatar adlandırılması kimi səhvin mənbəyi «islav»lar olmuşlar. Belə ki, onlar Çingiz xanın türklərdən ibarət əsgərlərini deyil, onların sərkərdələrini nəzərə almışdılar. «Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyituranıyyəsi zətən minəlqədim türk, bu əraziyi fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cıgatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi həp türk oğlu türk idilər. Çingiz ümuri – dövləti üçün moğolların deyil, uyğurların, yəni qədim türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir»(137,217).

Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşlərində maraqlı faktlardan biri bundan ibarətdir ki, o, dilçiliyin konkret bir məsələsindən bəhs edərkən yeri gəldikcə başqa problemə toxunaraq əvvəlki ilə bağlayıb diqqəti əsas məsələyə çəkir.

«Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərində terminlərin etnoqrafik baxımdan təhlilində türk xalqlarının danışdığı dildən bəhs edilir. Türkologiya elmindən məlumdur ki, Çingiz xanın ikinci oğlu Cığatayın hakim olduğu ərazilərdə (Sır-Dərya və Amu-Dərya çaylarına qədər Orta Asiya vilayətləri) XV yüzildən qıpçaq, oğuz, xarəzm, uyğur tayfalarının danışdığı türk dili «Cığatay dili» adlanır və o vaxtdan başlayaraq Xarəzm türkcəsi əvəzinə həmin termin işlədilir. Bir sıra türk xalqlarının ümumi dili hesab edilən Cığatay türkcəsi qarışıq bir dil idi. O, bir çox şivədən və ərəb-fars sözlərindən ibarət olmuşdur.

Əli bəy fikirlərini əsaslandırmaq üçün uyğur dilindən də bəhs edir və Çingiz xanın dövründə moğolların yox, məhz uyğurların xətt və dilinin işləndiyini göstərir. Monqol dövlətində türklərin ədəbi dili uyğur dili hesab edilirdi. Çingizin təkbaşına təməlini qoyduğu imperatorluğun dövlət məmurları uyğurlar idi. Əli bəy bu qədim dillərin türklərə məxsus olduğunu və türklərin ümumi dili olduğunu bir daha xatırlatmaqla məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O, səhv olaraq «tatar» adlandırılan türklərin üç şöbəindən bəhs edir: 1. Qıpçaq türklərinin nəslindən olan və Sibirin geniş səhralarında müxtəlif adlarla yaşayan türk qəbilə və tayfaları.

2. Dilləri qıpçaq şivələrinə əsaslanan, mənşəcə bulqar və qıpçaqlardan olan qazanlılar və kırımlılardan ibarət Rusiya türkləri adlandırılan Azərbaycan türkləri və İranın şimal-qərbində yaşayan türklər və şimalında yaşayan noğay, bulqar və ləzgilərə qarışan qumuq və kabarda xalqlarından ibarət Qafqaz türkləri.

Əli bəy «türk» sözünün etimologiyasını, türk dilinin əsasını «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» məqaləsinin maraqlı bir hissəsində —«Gələlim «turok» ləfzinə» adlı bölmədə elmi təhlilə cəlb edir. Ən mötəbər alimlərin tarixi səhvinin nəticəsi olan «tatar» adını daşıyan xalqların türk

olduğunu şübhə edilməyəcək dərəcədə sübut edən Əli bəy «türk» sözünü də dərin bir elmi şəkildə incələyir.

«Əgər türk dillərinə kifayət qədər diqqət yetirilsəydi, o vaxt dilçilik və tarixin bir çox əfsanələri öz yerini həqiqətə verərdi» (34, 185). Alman şərqşünasları ərəb, fars və Avropa dillərinin təsirinə məruz qalmış və guya buna görə də türklükdən bir dərəcə uzaqlaşan qərb-osmanlı türklərini digər türklərdən ayırmaq üçün elmdə başqa bir termin icad etməyə səy göstərmişlər. «Türk tayfalarının (və təbii ki, onların dillərinin) adlandırılmasında, bir növ, hərc-mərclik vardır. Məsələn, «oğuz», «türkmən», «türk» sözləri ilk orta əsrlərdə və orta əsrlərdə bir çox hallarda eyni mənalarda, eyni məqamlarda işlənir» (21, 20). Əli bəy, bu mənada, «türk» və ya «turok» sözünün səhv olduğunu əsaslandıraraq göstərir ki: «Türkiyədə beynülam ruslara «Moskov» deyildiyi kibi, rus əhalisi beynində də osmanlılara «türk» ləfzindən qələt olaraq «turok», ya «türk» deyilir». Onlara «türk» adı verilməsini alman alimləri təklif etmişdilər. «Turuk» diri deməkdir. «Turu» yaşamaq deməkdir. «Tır» iti, «tirik» silah deməkdir. Şumer dilində «tır» həyat deməkdir» (34,195). Dr. Cavad Heyət «türk» kəlməsinin «törəmək»dən yaranıb «qüvvət» mənası verdiyini göstərir. Sümer Faruk «turuk» (Türk) sözünün yaradılmış, doğmuş, törəmiş mənasını qeyd edir: «Türük» (Türk) Budun: Gök Türk devletini kuran, kağanların mensup buldukları və dayandıkları budundur. Kağanların bu budundan çıxdıklarını göstərmək üçün, bazan bu ad ilə vasıflandırılır: Türük Yanu Kağan, Türk Bilge Kağan. Türk adının türü (yahut törü) fiilindən –k eki ilə yapılmış bir isim olduğu görülüyor. *Kuvvetli* anlamındaki türk sözünə gəlincə bu Gök Türkler'den çox sonra, X-XIII yüzyıllara ait Uygur metinlərində keçməkdədir. Yani *kuvvetli* və *kudretli* anlamındaki *türk* 'e *Türk* adının ortaya çıxışından çox sonra, geç bir zamanda və tek bir Türk kavmine ait bazı metinlərdə rast gelinmişdir, fakat ne *kitabələrde*, ne de *Divanu lugati* 't-

Türk'de ve ne de digər eserlerde olmadığı gibi, şimdiki Türk lehçelerinde de görülməyir. Fazla olaraq Türk kelimesinin Uyğurlar arasında kuvvetli və kudretli anlamında istifadəsi, *Gök Türkler'in* şərəfli hatıralarından, böyük ünlerinden gəlmiş ola bilər» (44, 22).

Qədim türk dilinin «türk», xalq adının «tür» felindən yaranması haqqındakı ilk fikirlər türkologiya elmində gerçəyi ifadə edən mülahizə kimi dəyərləndirilmişdir. Osmanlı türklərini digər türklərdən ayıranlara cavab olaraq Əli bəy qeyd edir ki: «bu gün türk əqvamının cümləsi osmanlılar kimi ərəb, fars və sairənin təsirati-irqiyə və lisaıyyəsinə məruz olmuş bulunurlar. Məruz olmayanlar isə yox kimidir, olsa da yakutlar kimi bütpərəstlikdə qalan, ya xristianlıq qəbul edən kiçik şöbələrdən ibarətdir». Məlumdur ki, türk dillərinin şərqə hun qolunun uyğur qrupuna aid olan yakutların əksəriyyəti XIII yüzilin I yarısında xristianlaşdırılmışdır. Hərflər, lüğət və qrammatika baxımdan aralarındakı oxşarlığı əsas tutaraq alimlərin «Altay» və ya «Ural-Altay» dilləri adlandırdıqları dillərin kökündə lisani-əslıy-turani» olsa da, Əli bəy bu dillərin əslinin mahiyyətə görə hələ layiqincə anlaşılmamasını göstərir. Bu dillərin altı şöbəyə (fin-uyğur dilləri, samoyed ləhcələri, türk ləhcələri, moğol ləhcələri, mancuriya-dili, yapon dili) ayrılması və onların turani olması haqqında alimlərin hamısı həmrəy olsa da, yapon dilinin turan əsilli olduğunu iddia edən Venqlər olmuşdur. Q.Venqlərin (1863-1913) araşdırmalarında yaponların dili qədim söz kökləri baxımından Altay dillərinə yaxın bir dil kimi təqdim edilir.

Əli bəy bu məsələ ilə bağlı alimin 1900-cü ildə Budapeştdə çap olunan əsərinə istinad etmişdir. O, turan qrupuna (macar, tunquz-mancur, moğol və fin-uyğur qrupuna daxil olan tayfalardan ibarət topluq turan qrupu hesab olunur) şumer və akkadi adlı qədim dilləri də daxil edir. Əslində çox qədim olan (e.ə.III minillik) şumer və akkad dilləri yalnız

1857-ci ildən tam şəkildə oxunmağa başlanmışdır. İlk yazı sistemi hesab olunan mixi yazı növünün yaradıcısı kimi tanınan şumerlərin dilini və dövlətini sıxışdırıb meydana çıxaran akkadların da dili şumer dilinə və yazısına əsaslanırdı. Əli bəy bütün Turan dillərini (türk, monqol, buryat, kalmık, tunquz, mancur, even, koreya və yapon dilləri) bir-birinə yaxınlaşdırıb onları ümümləşdirən beş əsas əlamət göstərir:

1. Söz kökünün şəkilçi qəbul etdikdə dəyişməməsi. «Bu isə bir lisanın asanlıqı, sadəliyi, müsbətliyi nöqtəyindən, əlbəttə, böyük bir məziyyətdir».

2. Sözlərin qrammatik dəyişməsi və yeni söz düzəlməsi zamanı şəkilçilərin kökdən sonra gəlməsi. Söz kökündən əvvəl keçən şəkilçilərə turan dillərindən yalnız macar dilində rast gəlmək olur ki, o da Əli bəyin fikrincə, nadir hadisələrdən-dir.

3. Kök və şəkilçilərin ahəng qanununa tabe olması.

4. Ədat və əvəzlilər artırılması vasitəsilə felin təsriflənən formalarının yaranması keyfiyyəti. Bu, «dəxi bir çox turan lisanlarının övsafi-müştərəkəsindən məduddur».

5. Turan dillərini vahid şəkildə birləşdirən sintaktik qaydalar. Əli bəy bu əlaməti turan dilləri üçün ümumi bir keyfiyyət kimi qiymətləndirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə türk dillərinin tədqiqində iki əsas yol göstərmişdir: 1. Türk ləhcə və şivələrindən hansının daha çox türkcə olduğunu aydınlaşdırmaq. 2. Çağdaş türklərdən hər birinin xalis türkcədən uzaqlaşmış – uzaqlaşmadığını və əgər uzaqlaşmışsa, bunun nə dərəcədə olduğunu müəyyənləşdirmək. Bu isə ən qədim və xalis türklərin kim olduğunun kəşfi ilə mümkündür. Bu kəşf isə dilçilik, tarix və coğrafiya elmi ilə əldə oluna bilər. Həmin məsələdə türk ləhcələrinə digər Turan dillərinin də təsiri unudulmamalıdır: «Heç şübhə yoxdur ki, lisan-əsliyi-türk müxtəlif səbəblər təhtində təhəvvülata uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır». Əli bəy bunun əsas səbəbi olaraq

iqlim şəraitini, coğrafi vəziyyəti, eyni və müxtəlif məkanlarda yaşayan türklərin qəbul etdikləri növbənöv din və məzhəbləri və bu vasitələrlə qəbul edilən xətt və dilləri, millət və qövmləri bir-birinə qarışdıran tarixi hadisələri qeyd edərək dildə təsir məsələsinin normal olduğunu əsaslandırmışdır. Doğrudan da, hazırda dünyadakı altı minə yaxın dil içərisində təsirə uğramayan bir dil də göstərmək olmaz.

Türk dillərinin əvvəlki vəziyyətindən fərqlənməsində Əli bəy din və məzhəbləri əsas səbəblərdən biri hesab etmişdir. Belə ki, o, türklərin ən qədim dini olan şamanın (Orxon-Yenisey yazılarına əsasən), («Şaman məzhəbinə bu gün dəxi bəzi Çin və moğol əqvamı və Sibiriya cəhətlərində bir neçə türk əşair və qəbaili tabedir») – təbiətə pərəstişdən ibarət olan bu dinin sonralar «qaba bir bütperəstlik» səviyyəsinə enməsindən danışıraq onun «şaman kahinlərinin şarlatanlığı sayəsində» davam etdiyini göstərir. O, türk xalqları içərisində ilk olaraq tərəqqi edən «tu-ku-ye» adlı oğuz türklərinin, onlardan sonra tarix səhnəsinə çıxan uyğurların bütperəstliyə uzun müddət sitayiş etməyib, başqa müxtəlif dinlərlə mədəniləşməyə başladığını qeyd edir. Əli bəyin təhlilləri onun dilçilik elmi qədər ilahiyyat elminə də bələd olduğundan xəbər verir. O, türklərin şamanizm, buddizm, lamalıq (budda dininin bir şöbəsi), panteizm və bəzi dinlərin tərkib hissəsindən ibarət olan metampsixoz, xristianlıq, islam məzhəblərində olduqlarını tutarlı faktlar göstərməklə izah edir. İslam dini yarandıqdan sonra başqa məzhəblərin türklər arasında zəifləməsi türklərin bu dinlə mədəniyyət tərəqqisinə can atmaları ilə bağlıdır. «Türklər arasında müxtəlif din və məzhəblər yekdigərini təqib etdikcə bunlarla bərabər təhrirati-diniyyə və rəsmiyyədə müstəməl xətlərin, əlifbaların əşkalı dəxi təbəddüd ediliyordu». Əli bəy türklərin yazısından bəhs edərkən onların özü tərəfindən ixtira olunan run xəttini, uyğur, ərəb əlifbalarını göstərir və diqqəti çox mühüm bir məsələyə çəkir: «Dini-islam ilə xətt və lisani-ərəbi türklərin lisani-

ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücuda gətirmiş olduğu halda, türklər yenə milliyyət və qövmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilmişlərdir». Türk tarixində iki məsələni Əli bəy çox mühüm hesab edir: 1. Türklərin bütövlükdə islam dinini qəbul etməyə meyl göstərmələri. 2. İslam dini ilə etiqadlı, ərəb elmilə bilikli, ərəb mədəniyyəti ilə mədəni olduqları halda, «türklərin əsla ərələşməyib, yenə türk oğlu türk qalmaları». Ə. Hüseynzadə bu məsələlərin səbəbini də aydınlaşdırır. İslam dininin məziyyət və xüsusiyyəti, sadə və aydın olması, isbat və dəlil baxımından zənginliyi, türklərin təbiəti, ləyaqət və əxlaqı, mənəviyyəti bu səbəblərdəndir. Təbii coğrafi şərait və iqlimə görə geniş çöl və səhralara malik olan Türkünstanla Ərəbistan arasında oxşarlıq olduğu, «dəvəni, atı, süvariliyi, mərdanəliyi, igidliyi, seyri-səfəri, köçəbəliyi, füşətabad vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət mövcud olduğu inkar olunamaz». «Türk xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların dil kökünü aydınlaşdırmağa mane olan faktlardan biri köçərilikdir. Daha doğrusu, ümumiyyətlə, köçərilik anlayışı (məsələn, qaraçılarda olan kimi) və türklərdə köçərilik məsələsi aydınlaşmayıb. Əslində, türk xalqlarından danışarkən «köçərilik» və «köçmək» sözləri fərqləndirilməlidir. Yəni türklərdə köç olub. Bu, təsərrüfat və iqlimlə bağlı hadisədir. Türk xalqları həm əkin-biçinlə, həm heyvandarlıqla məşğul olublar. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının tərkib hissəsi olduğundan o, oturaqlıq anlayışına qarşı durmur. Köç kənd təsərrüfatını qorumağın əlamətidir; türk xalqları elə iqlimlərdə yaşayıblar ki (bu, Orta Asiya arealına da, Qafqaz arealına da aiddir), yayın istisindən heyvanı qorumaq üçün yaylağa, qışın soyuğundan qorumaq üçün qışlağa köçmək vacib olub (Orta Asiyada və Azərbaycanda Qışlaq, Manqışlaq və s. kimi onlarla toponimi xatırlayın). Təsərrüfatın mühüm tərkib

hissəsi olan heyvanı qorumaq niyə köçərilik sayılsın?» (21, 26).

Əli bəy həm ərəblərin, həm də türklərin islam dininə olan etiqadı və tarixləri arasında da oxşarlığa nümunə olaraq türklərin run xətti dövründəki büt-pərəstliyi ilə ərəblərin cahiliyyət zamanındakı büt-pərəstliyi arasında da bənzərlik görürdü. Türklər bəzi başqa xalqlar kimi islam dinində dəyişiklik etmək fikrinə düşməyib düz yolla irəlilədilər, islam dinini olduğu kimi qəbul etməklə yanaşı, onu qorumağa da qeyrət etdilər və ərəblər bütün Şimali Afrika, Suriya və Mesopotomiya xalqlarını və Dağıstan xalqlarının bəzisini ərəbləşdirdiyi halda, türklərdə bu prosesə nail ola bilmədilər. Bunun səbəbi Əli bəy Hüseyinzadəyə qədər türklərin kiçik bir toplum olmayıb ərəblər kimi müstəqil və böyük millət olmaları və türklərin mərkəzi olan Orta Asiya və Türküstanın Ərəbistandan məsafəcə uzaqlığı kimi göstərilirsə, o, bu səbəbi daha mühüm bir cəhətlə bağlayırdı. Bu mühüm cəhət türk dilinin «əssəneyi-Turaniyyədən» olması ilə ərəb dilindən fərqlənməsi keyfiyyətidir. Əli bəy bütün yaradıcılığı boyunca dil və din məsələlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, lakin islam dinini son dərəcə yüksək tutsa da, dilin roluna daha böyük üstünlük vermişdir. Hətta, o, ərəblərin millətləri ərəbləşdirməsi prosesində ərəb dilinin islam dinindən daha çox iş gördüyünü düşünürdü. Əli bəyə görə, islam dini moğollar içində yaransaydı, bəlkə də onlar türkləri moğollaşdırma bilərdilər. O, bunun səbəbini moğol və türk dilləri arasında biri digərini təmsil edəcək dərəcədə yaxınlığın olmasında görürdü.

Əli bəy fikirlərində o qədər dəqiqdir ki, o hər hansı bir elmi mülahizəni irəli sürəndə onun müəllifliyi məsələsinə də diqqət yetirir. O, türk dilinin başlıca olaraq qaydalara əsaslandığını qeyd edir və dərhal göstərir ki, həmin fikir türk yazıçı və maarifçisi Əhməd Midhət əfəndiyə məxsusdur. Türk dilinin lüğətə əhəmiyyət verməyib hər dildən bəyəndiyi sözü

alıb asanlıqla qrammatikasına görə dəyişməsi xüsusiyyətini Əli bəy onun çox əlamətdar keyfiyyəti kimi səciyyələndirirdi. «Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərک eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul edəməyəcəyi aşkar idi». Beləliklə, türkləri ərəbləşmək təhlükəsindən xilas edən dil olmuşdur.

Milli duyğu və düşüncələr ruhunda yazılmış bu əsərdə (Əli bəyin bütün əsərlərində belə bir ruh, özü də adi yox, yüksək ruh var) problem ortaya qoyulur, məsələnin tarixi və ona olan münasibətlər xatırlanır, sonra məqsəd aydınlaşdırılır; onun tədqiqinin zəruriliyi əsaslandırılır və bunun üçün optimal yollar göstərilir. Bu, Əli bəyin publisistikası üçün ən populyar üslubdur. Millətin itirməkdə və ya unudulmaqda olan dəyərlərinin əldən çıxmaq narahatlığı Əli bəyi bütün fəaliyyəti boyu təqib etmişdir. O, bu narahatlıq və təhlükədən xilas olmağın, uzaqlaşmağın çarələrini axtarıb tapırdı. Türk millətinin dil tarixini, coğrafiyasını tanımaq, bilmək milli borc, vətəndaşlıq vəzifəsi hesab edilir. Zahirədə «həqiqi», batində «saxta» millətçilərin, «vətənpərvərlər»in, yalançı tarixçilərin millətçilik- türkçülük hisslərindən bixəbərlərin «burjua millətçisi», «pantürkist» kimi tanıtdığı Əli bəy millətimizin dili, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti ilə bağlı xüsusi coşğunluqla yazılmış əsərlər müəllifidir. Həmin əsərlər millətimizin azadlığı, tərəqqisi uğrunda onun ən kəsərli silahıdır. Bu baxımdan, Əli bəy həmişə prinsiplial mövqedə dayanmış və azadlıq, ittihad məfkurəsinə sadıq qalmışdır. Təəssüf ki, Əli bəy kimi aydınlara «laf» deyən «özünə turançı deyib xəyal buludu içində üzən bir bölük saxta millətçilərdən və beşiyi başında yad südü əmib millət fikrinə düşmən kəsilərək müstəmləkəçi dövlətin mədəni vəzifələrini müdafiəyə qalxan, tör-töküntüləriylə də imperializmin buyruq qulları olan tarixçi alimlər» (2, 422) sonralar neçə-neçə Əli bəyləri xalqa və dünyaya yanlış tanıtdılar, lakin onları milli yaddaşdan çıxara bilmədilər. Əbdülhəq Hamidin fikri ilə ifadə

olunsa, Günəşin bir müddət doğmaması onun qeyb olması demək deyildir.

Əli bəyin ideyaları ölmədi və ölə bilməzdi, çünki onlar türkçülük ideyaları idi və böyük bir millətin gələcəyinə xidmət edirdi.

Ə.Hüseynzadə türk xalqlarının soy-kök, tarix, etnoqrafiya, dil məsələləri ilə bağlı tədqiqatları ilə özünün dərk etdiyi həqiqətləri anladı, elmi informasiyalar xəzinəsinin ağzını açdı. «Romantiklərin nümayəndələrinin ədəbi yaradıcılığında tarixi keçmiş, din, xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi mövzuları əsas yer tuturdu» (6, 240).

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqları içərisində oğuz, uyğur və qırğız xalqlarının tarix baxımından ən qədim olduğunu göstərir. Oğuz türkləri «tu-ku-ye», «turok», «türk» və s. adlarla tarix səhnəsinə ilk atılan və mədəni tərəqqiyə mailik olan türklərdir.

Oğuz türklərinin çox qədim olduğunu şərqşünas alimlərin, demək olar ki, hamısı qəbul etmişdir. «Miladdan öncə minillər boyu qədim Azərbaycanda yaşayan türk boyları 3-4 min il əvvəl müxtəlif qollara ayrılmış, bir qolu Türkünstan tərəfə köçmüş, digər qolu isə Urmu gölü hövzəsində qalmışdır. Doğuya gedən türklər V əsrdən sonra böyük Göy-Türk imperiyasını qurmuşdur. Bu türklər haqqında Çin mənbələrində, Orxon-Yenisey türk abidələrində və digər qaynaqlarda kifayət qədər məlumat vardır. Müxtəlif dillərdə yazılmış sənədlərdə *tukyu* (çin), *türküüt* (monqol), *tork* (fars-erməni) və öz dillərində *türük*, *türk* adlanan türk-lərin doğu qolu elmi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmışdır, lakin Ata yurdda qalan türklər barədə bunu söyləmək olmaz, çünki indiyə qədər bu sahədə tədqiqat aparıl-mamış, yalnız akkad yazılarında bir-iki yerdə adı *turukki* şəklində oxunan tayfaların türk olması fikri söylənmişdir» (2, 41).

Əli bəy Hüseynzadə oğuz türklərinin dili ilə bağlı araşdırmaların yetərinə olmadığı fikrindədir. «Əssənəyi-məzkurənin (türk dillərinin) künhi, cəddi-ələsi qayət qədim və vahid bir lisani-əslīyi-turani olmaq möhtəməl isə də ancaq bu lisani-əslinin mahiyyəti hənuz layiqiyə anlaşılmamışdır». Lakin bununla belə, o, Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqini, bu kitabələrin türk xalqlarına məxsus olduğunun sübut edilməsini dəyərli bir elmi hadisə hesab edir. «Bu tarixdən etibarən türk mədəniyyəti-qədiməsi üzərindən pərdə rəf olub gündən-günə mühüm kəşfiyyat ilə elmi-əhvali-ətrək yeni bir tərəqqiyə məzhər olmaqda və üləmaya şən və şöhrət vase bir meydan açılmaqdadır».

Əli bəy bu abidələrin ən böyük dəyərini türklərin köçəbə və bədəvi olmayıb qədimdən əkinçiliklə məşğul mədəni bir toplum olduğunu sübut etməsində görür.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində Əli bəyi daha çox heyran edən türk tarixinin, xüsusilə də qədim zamanlardan Bilgə xanın vəfatına qədərki hadisələrin «milli və şairanə bir surətdə» hekayə edilməsidir. Bu xüsusiyyət, həm də Əli bəyin qələminə məxsus bir nömrəli keyfiyyətdir. Onun əsərlərində, hətta ən ciddi əsərlərində də millilik və şairanəlik vəhdətdədir.

Əli bəy türk dillərindən danışarkən Orxon-Yenisey runlarının dilini çağdaş türk dillərinin «cəddi-ələsi» hesab edən əsil dilçilərin fikrinə ehtiramla yanaşır. O, türk xalqları içərisində dilini, əxlaqını daha çox mühafizə edən qırğızları yüksək qiymətləndirir. Qara uyğurlarla sarı uyğurların müqayisəsində isə xalis türkcəliyi qoruyub saxladığına görə ikincilərə üstünlük verir.

Türklüyün tukuye (oğuz), uyğur və qırğız adları ilə üç şöbədə ibarət olması, digər adlarla adlandırılan türklərin sonradan meydana çıxması və həmin adların xalqların mənsubiyyətindən irəli gəlməsi Əli bəy tərəfindən təhlilə cəlb edilir və qırğızların hamısının türk şivəsi ilə danışması, dillərinin təbiiliyi, «əsla məktəb görməyənlərin belə bəlağətə,

gözəl söyləməyə meyl və həvəslərinin» nəhayət dərəcədə olması xüsusilə vurğulanır: «Lisanlarında ağızdan-ağıza söylənən şerlərdə, dastanlarda öylə xarüqələr, bədiələr vardır ki, bunları mütalibə edən üləmayi- «ətrakşünasani» böht və heyrət içində buraxmışdır».

Əli bəy Hüseynzadə türk xalqları və dillərinin arasında ciddi ayrılıq olmadığını, fərqlərin cüzi olduğunu göstərir. Məsələn, o, qara qırğızlarla qazaqların dillərindəki tələffüz fərqi, qazaq qırğızların lirik, qara qırğızların isə epik şərə meyl göstərdiklərini qeyd edir.

Əli bəy Hüseynzadə «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» məqalələr silsiləsinin sonunda akademik V. Radlovun qırğız türkləri haqqında gözəl bir fikrini xatırladır. Yunan şairi-əzəmi Homer zamanındakı sünuhətı-milliyənin dövrü dastanışını bu gün ancaq qırğız qövminə müşahidə etmək mümkündür».

Əli bəy Hüseynzadə bu əsər ilə ilk dəfə humanizm anlayışı haqqında sistemli bir görüş irəli sürmüşdür. O, «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» silsilə məqalələri ilə türk xalqlarının ictimai, siyasi fikir tarixinə milli özünüdərk məramını gətirərək, onların «müsəlman», «osmanlı», «tatar» adlarına etiraz etmiş, bu millətin «türk» adını təsdiq etmişdir» (9, V). Əslində, «müsəlman» türklərin milliyyətini deyil, dini təəssübünü bildirən sözdür. «Ərəblər allah-taalaya tapınanları müsəlman [müti, itaətkar] adlandırırılar. Anadolu türkləri iki sözü – «mısır» [misir, yəni ərəb] və «müslimin» sözlərini kontaminasiya edərək «müsəlman» terminini yaratmışlar» (34, 53). «Osmanlı» sülalə adı, «tatar» isə başqaları tərəfindən türklər haqqında işlədilən sözdür.

Tədqiqatçılar əldə olan parçaların elmi səviyyəsi, tarixi məlumatlarla zənginliyi ilə diqqəti çəkən bu məqalənin («Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?») bir hissəsi olduğunu göstərərək onun geniş və tam mətninin meydana çıxarılacağına ümid edirlər: «... Elmi dolğunluğu, tarixi mənə

və əhəmiyyəti ilə diqqətə layiqdir. Bunun həqiqətən belə olduğuna inanmaq üçün Əli bəyin bu əsərini, məsələn, on, iyirmi il əvvəl çapdan çıxmış «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası» cildlərindəki müvafiq tarixi oçerklərlə tutuşdurub müqayisə etmək mümkündür» (31, 14). Həmin oçerklərin sovet ab-havası ilə yazıldığını nəzərə alsaq, öz təbiilik, orijinallıq və düzgünlüyünə və heç bir imperiya xidmətin-də olmamasına görə Əli bəyin əsəri onların çoxundan yüksəkdə durur. Bu əsər türk dilləri tarixinin bütün dövrləri üçün, türkologiya elmi üçün misilsiz dəyərə malikdir. «... Ciddi bədii-ideoloji konsepsiyalara əsaslanan Ə.Hüseynzadə irsi doğma vətənimiz Azərbaycanın milli istiqlalıyyət, yüksəliş, tərəqqi yolunda irəlilədiyi bugünkü şəraitdə yazıldığı vaxtdakı qədər, bəlkə ondan daha artıq əhəmiyyətlidir» (31, 15).

II FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ DİLİN LEKSİK TƏRKİBİ HAQQINDA

«Lügət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz» və ya «lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin». Bunlar təkcə «Qəzetəmizin məsləki haqqında bir neçə söz» (24, 66,-71) məqaləsinin yox, həm də Əli bəyin, o cümlədən füyuzatçıların dilçilik görüşlərinin əsaslarını təşkil edir. Əsər yazıldığı zaman türk ziyalıları islam və Qərb mədəniyyəti arasında tərəddüd edərək hansı yolu seçəcəyini müəyyənləşdirə bilmirdilər. Əli bəy ilk dəfə olaraq bu iki mədəniyyəti uzlaşdırmağı irəli sürən «fikir tariximizin öndəri»dir. «Dildə tövhid» məsələsi Əli bəyin redaktoru olduğu mətbuat orqanlarının dil siyasətində bir nömrəli problemlərdəndir. Dil birliyi bir milləti tərəqqiyə aparan vasitədir. İqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, ilk növbədə, dildən asılıdır. Bu mənada, milli dilin daim təkmilləşməsi və qorunması lazımdır. Əli bəy bu birliyə çalışmanın əsas səbəblərindən birini belə izah edir: «Vaqeən qəzetəmizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə mütəkəllim guşələrindən gəlmişlərdir.

Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lap Rusiyanın ortasındadır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya da İranın sərhədinə yaxındır. Qəzetəmizi qiraət edənlər də böylədirlər. Amma həqiqət aranılırsa, bu şivələrin heç birinə, hətta ən ziyadə nəşr olduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət verməmək icab edər. Cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır». Əli bəy Hüseyinzadə şivələri bir-biri ilə qarşılaşdıraraq nöqsanlı cəhətləri göstərir: «Bəzi şivələrdə əfkari-aliyyə və hikəmiyyəyi-ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətalibi-iqtisadiyyəyi bəyana artıq

söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərfi və nəhvi bilküliyyə yaddan çıxarıb, artıq bir neçə türkcə sözü fars və ya rus nəhvini tətbiqən yan-yana düzərək ifadəyi-məram etmək istəyirlər». Əli bəy Hüseynzadə onların heç birini qəbul edə bilmir. O, əski türkcənin də tərəfdarı deyildir, çünki artıq onu anlayan azdır: «Çünki bugünkü dilimiz türkiyi-cədidir. Türkiyi-cədid isə bir tərəfdən dini- islamın, bir tərəfdən də vüquati-tarixiyyənin təsiri ilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eyləmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir». Füyuzatçılar dildə bu prosesi təbii hesab edirdilər.

Dünyada yalnız öz milli leksik tərkibinə söykənən dil yoxdur. Lakin hər bir dildə onun lüğət tərkibinə kor-koranə və ya zorakılıqla daxil olan alınmalara qarşı mübarizə aparılmalıdır. Zərurət nəticəsində dilə girən alınmalar isə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. «Əsrlər boyu ehtiyac üzündən bu və ya başqa dildən hər hansı dilə keçən, həmin dilin nümayəndələrinə xidmət edən sözləri başqası ilə (həm də xalqa əksər hallarda məlum olmayan sözlərlə) əvəz etməyin zərərdən başqa heç bir xeyri yoxdur» (38, 124).

Azərbaycan dilçiliyi elmində dilin saflığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX yüzildə həmin mövzuya ciddi münasibətlə qarşılaşırıq. «Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirənlərdən biri M.F.Axundov idi» (7,117). Füyuzatçıların həmin problemlə bağlı dilçilik görüşləri Axundovun görüşləri ilə üst-üstə düşür. Onlar yalnız ehtiyac üzündən dilə gətirilən alınmaları qəbul edir.

Son məlumatlara görə dünyada altı minə qədər dil vardır. Lakin bu dillər içərisində eləsi yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun, yəni dünyada saf dil tapmaq mümkün deyil. Lakin dillərdə alınmaların kəmiyyət və keyfiyyət fərqi var. Alınma sözlər dilin milliliyini inkar edən fakt deyil, əksinə qanunauyğunluqdur. Dildən alınmaları çıxartmaq mümkün deyil, onların dərin tarixi kökləri vardır.

«Bu sözlər müəyyən faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir» (15, 46-47).

Dilə alınmaların keçməsi müxtəlif səbəblərlə (məcburiyyət, başqa xalqlarla çeşidli (elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi) əlaqələr, obyektiv dil hadisələri, coğrafi şərait və s. bağlıdır və həmin səbəblərin hamısı dilimizdəki alınmaların varlığını şərtləndirir. Dilin leksikasının genişlənməsi üçün əsas bazalardan biri alınma sözlərdir: «Yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər həmin dildə tədricən dərk edilir, dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, dəyişdirilir. Bu yolla alınan sözlər həmin dildə uzunömürlü olur, möhkəmlənir və onun leksikasını zənginləşdirir» (22, 118). Bu baxımdan, füyuzatçılar alınmaların dilə keçməsinə dilin obyektiv hadisəsi kimi dəyərləndirmişdir.

XX yüzilin əvvəlində alınmalara münasibətdə ilk obyektiv mövqedə duranlardan biri jurnalın redaktoru Ə.Hüseynzadədir. Ondan sonra bu məsələyə S.M.Qənizadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov və başqaları eyni mövqedən münasibət göstərmişlər. Əli bəy dildə sadələşməni qəbul etsə də, purizmin, özü də ifrat purizmin tərəfdarı deyildir. Dil tarixində alınma sözlərə sırf mənfi münasibət həmişə zərərli nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Purizmin təsfiyəçilik (saflaşdırma) prinsipi sinonimlik hadisəsinə zərbə vurur. Halbuki sinonimlər dildə leksik zənginliyin əsas vasitələrindən biridir. Bu baxımdan, füyuzatçılar ərəb-fars mənşəli alınmalara üstünlük verir və bunu türk dilinin milli təbiəti ilə bağlayırdılar. «Hər nədənsə, türklərin təbiət və məzaci – milliləri ancaq dini-islam ilə mütədəyyin olmağı iqtiza etdirmiş ikən, lisanları dəxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr əxz və qəbula meyl göstərib, sair lisanların kəlimatını bəyənməz, rədd edər!» (24,72). Əli bəy rus, fransız, ingilis dillərinin yunan və latın dillərindən istifadəsini təbii hesab etdiyi kimi, türk dilinin «ərəbin və farsın xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə bir

məxəz ittixaz» eləməsini qanunauyğun sayır: «Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan Osmanlı lisanı o dərəcə tovsı və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq hissələri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid və müqtədir olub, bilapərva hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilir» (24,73). Alınmalara münasibətdə Əli bəyin fikirləri iki istiqamətə yönəlir: 1. Yalnız leksik vahidlərin alınmasına çalışmaq. Lakin o, bu prosesə də aludəçiliyin əleyhinədir. Əli bəy yalnız alınmasına ehtiyac duyulan leksik vahidlərə rəğbətlə yanaşır: «Lügət xüsusunda dəxi türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbinə müvafiq olan kəlimatı alır». 2. Başqa dillərin qrammatik qayda-qanunlarını qəbul etməmək. Çünki dilimizin «öz qəvaidi-lisaniyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniyyəsindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənəleyh daha mükəmməldir». Ə. Hüseyinzadənin irəli sürdüyü bu iki istiqamət indi də dilimizdə alınmalardan istifadədə ən önəmli, optimal və uğurlu yol hesab olunur. Bütün dilçi alimlər də bu fikrin tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Dildə alınma sözlərə münasibətdə füyuzatçılar nə ifratçı, nə də mühafizəkar idilər. Onlar hansı leksik vahidlərin dilə gətirilməli olduğunu elmi məntiqlə əsas-landırırdı: «Dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqı lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilə münasibəti-diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyə olan ərəb və fars dillərinə müraciət eləməkmi müvafiq məsləhətdir? Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millimizin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edər».

Ə. Hüseyinzadə dilçilik görüşlərində ərəb və fars dillərinə «qəlizdir» deyənlərə qarşı çıxır və dilimizin lügət tərkibindəki alınmaların çoxunun həmin dillərdən olmasını təbii qarşılayırdı. O göstərirdi ki, elm və fənlər inkişaf etdikcə, ixtira və kəşflər çoxaldıqca ortaya çıxan yeni mənə və mətləbləri ifadə edən adların yaranma zəruriyyəti Avropa dilləri üçün latın və yunan dillərindən söz almağa səbəb olur.

Lakin bu o demək deyildir ki, yunan və latın dilləri çağdaş Avropa dillərindən daha mükəmməldir və ya həmin dillərdə «hər yeni ixtira və kəşflərə məxsus ad hazır və mövcuddur. Xeyr! Bu lisanlar ölmüş olduqlarından onların sadə və müəyyən bir məna ilə olan kəlimələri alıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa bir məna ilə istemal edilir. Məsələn, sinini-əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonograf, telefon və ilx. alətlərini ələ alalım. Bunları yunani-qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olamayacağı aşıkardır. Amma «işıq», «səda» və «yazı»ya məxsus öz kəlmələrini yenə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlmələrini isə yeni icad etdikləri alat və ədəvata ad vermək və bu surətlə dillərini zənginləşdirib tövsi etmək üçün istemal etmələrinə nə mane var?»

Ə.Hüseynzadə dilçilik məsələləri ilə bağlı məqalələrində ərəb-fars mənşəli alınmaların digər dillərdən alınan leksik vahidlərdən daha təbii və üstün olduğunu göstərmiş və bu mənada avropalıları təqdir etmişdir: «Nə üçün biz də türk-cəmiz üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyəlim?» Lakin Ə.Hüseynzadə burada daha obyektiv bir yol göstərir: « Lazımdır ki, biz də «işıq», «səs», «yazı» sözlərini öz mənalarında mühafizə edib, farsın ya ərəbin bunlara müqabil olan «pərtov», «səda», «nəviştən» kimi kəlimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa pərtovnəvis, fonografə sədanəvis, telefona durşeno və ilx. deyəlim və bu surətlə dilimizi tövsi edəlim? Böylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh ola biləcəkdir. Çünki fars özü «pərtovnəvis», ya «durşeno» kimi icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon deməyi tərcih edəcəyi halda, lisani-türki fars kəlmələrindən mürəkkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır» (24, 74).

Ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin dilimizi zənginləşdirməyi və onların uzun müddət işlənərək dilimizlə qaynayıb qarışmağı prosesini F.Köçərli də «Azərbaycan

ədəbiyyatı» kitabında qeyd etmişdir. O göstərir ki, ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edib, əsla güman etməzlər ki, «söhbət» və «zəhmət» sözləri ərəbdən, «rəncbər», «kəfkir», «xakəndaz», sözləri farsdan alınıbdir.

Füyuzatçıların dilçilik görüşlərində XX yüzilin sonunda Türkiyədə çap edilən «Sərvəti-fünun» jurnalı və onun ətrafındakı ədəbi mühitin müəyyən təsiri özünü göstərir. Füyuzatçılar sərvəti-fünunçulara ehtiramla yanaşırdı. «Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Anadolu - türk mühiti üçün sayılan və seçilən məşhur «Sərvəti-fünun» jurnalı nəyə nail oldusa, Azərbaycanda «Füyuzat» həmin xidməti gördü» (36, 11). Həm «Sərvəti-fünun», həm də «Füyuzat» ortaq inanca, oxşar üslub və fikirlərə malik olan bir ədəbi nəslin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onların aristokrat düşüncələri nəticədə yüksək bir üsluba gətirib çıxarırdı. Dəbdəbəli üslub ifadə üçün layiqli, bəzəkli dil vahidləri tələb edir, bu da öz növbəsində dili mürəkkəbləşdirirdi. Lakin sərvəti-fünunçular ərəb-fars kəlmələrinə daha çox düşkün idilər. Onlar hətta türk dilində qarşılığı olan alınmaların da atılmasına razı olurdular (sözsüz ki, bu fikri onların hamısına aid etmək olmaz). Ədəbi dilə münasibətdə isə sərvəti-fünunçularla füyuzatçılar təxminən eyni mövqedə daya-nırdılar. Onlar dili iki yerə ayırırdılar: 1. Lisani-əvam. 2. Lisani-ədəb. M.Qorkinin ifadəsi ilə desək, «dilin ədəbi və xalq dili deyə, ikiye bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyərlər, bir «xam» dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil» (13, 76). Həm sərvəti-fünunçular, həm də füyuzatçılar sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dilə üstünlük verirdilər. Sərvəti-fünunçuların başında duran Tovfiq Fikrət yazırdı: «Su namına yalnız bir kəlimə kullanmak, ati var diye istikbali kullanmamak lisani tasfiye etmez, fakirleştirir. Yerinde kullanmak şartıyla her kelimenin ayrı bir kuvveti, ayrı tabiatı, ruhu vardır. Avama

bildirmək və anlatmaq üçün yazdığımız makalelərdə tərcihlə ən basitlərini, ən açıqlarını seçəlim. Fəkat digərlerini də yeri geldikçə, edəbi zəvkə ihtiyac olduqca yazmaq üçün saklayalım» (43, 292).

Sərvəti-fünunçular o dövvrə qədər türk dilində heç işlədilməyən ərəb-fars söz və tərkiblərindən də istifadə edirdilər. «Bu yolda Türkçə, Arapça, Farsça gibi üç dili hiç ayırt etmeden yazan Abdülhak Hamidin olumsuz etkileri oldu» (43, 198). Əbdülhəq Hamid nüfuzlu bir sima olaraq həm türk, həm də Azərbaycan ədəbi mühitinə ciddi təsir göstərmişdir. H.Cavid kimi böyük şəxsiyyət onu (və Əli bəyi) öz müəllimi hesab etmişdir. Sərvəti-fünunçuların fikrincə, yüksək hissləri hər kəsin anlayacağı dil ilə ifadə etmək olmaz. Dildə ikilik xəstəliyi sərvəti-fünunçuların bir qrupunu əhatə etmişdir. Onlar «danışq dili» dedikdə İstanbul türkcəsini qəbul edir, lakin «İstanbulun hansı türkcəsi?» sualına cavab verdikdə yenə də kübar bir dilin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Məsələn, Xəlid Ziya bu dili belə izah edirdi: «Şüpheşiz, bu, ne baş arsalarda ceviz oynayan çocuqların, ne de şəhrin dar sokaklarında, akşamları kapılarının eşiklerine çömelerek hasbihal eden kadınların lisanıdır. İstanbulda seçkin bir irfan topluluğu vardır ki, milletin konuşma lisanı işte ona tabidir» (43, 293). Lakin sərvəti-fünunçuların hamısı eyni üslubda olmamışdır. Məsələn, Hüseyin Cahid, Mehmet Rauf və başqaları sadə dildə yazmışdılar. Dilin alınmalarla genişlənməsi dövrün ictimai-siyasi, mədəni vəziyyəti ilə bağlı idi. İnkişafıla bağlı yeni məfhumlar yaranır və onların yeni sözlərlə ifadə zərurəti meydana çıxırdı. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrin mətbuat və ədəbiyyatlarından tərcümələr nəticəsində də dilə çoxlu sözlər keçirdi.

Füyuzatçılar dil–ifadə tərzini baxımından nəzakəti əldən vermədən mətbuat üslubuna yeni çalarlar gətirirdilər. Jurnalın dilindəki cümlə və ifadələr xüsusi linqvistik səciyyəsi ilə diqqətə çəkir. Xüsusilə də Əli bəyin dil və üslubu elmi-mədəni

dəyəri, misilsiz sanbalı ilə seçilir. Səmimiyyətlə və mübaliğəsiz demək olar ki, Əli bəyin əsərləri XX yüzilin əvvəlinin dil və təfəkkür incisi hesab edilə bilər. Onun hər hansı bir məqaləsində bir kitablıq fikir ifadə olunur.

«Füyuzat» jurnalının Azərbaycan dili tarixi, ümumtürk dili tarixi, Azərbaycan-türk mədəniyyəti baxımından mahiyyətini ciddi araşdırmalar aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl, füyuzatçılar mənfəət dilənçiliyindən uzaq olduğu kimi, söz-ifadə dilənçiliyindən də uzaq olmuşdular. Jurnalda son dərəcə orijinal üslublu, dərin təfəkkürlü, mətn miqyaslı ifadələr, «məlumat xəzinəsi» təsiri bağışlayan cümlələr diqqəti çəkir. Lakin onun dilində çağdaş dilimizlə və o zaman üçün «Molla Nəsrəddin» jurnalının dili ilə müqayisədə mürəkkəbliyə özünü göstərir. Bu, XX yüzilin ədəbi simalarının çoxunun dili üçün, xüsusilə də, türk ədəbi dili üçün xarakterik xüsusiyyət idi. «Füyuzat»ın dili türk ədəbi dili normasına əsaslanırdı. O zamankı türk dili ərəbizm, farsizm və türkiizmlərdən ibarət qarışıq bir dil idi. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövlətinin hökmranlıq etdiyi son dövrlərdə türk dili alınma söz və tərkiblərlə xeyli ağırlaşmışdır. Bunun fərqi varan türk aydınları XIX əsrdə – Tənzimat (1839-1878) dövründə türk dilinin sadələşməsi məsələsini ön plana çəkmiş və bu baxımdan müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdilər. Həmin islahatlar dövründə türk dilinin ərəb-fars söz və ifadələrindən təmizlənməsi ədəbi dillə danışmaq dili arasındakı uçurumun aradan qaldırılması, milli dilin əsaslarının hazırlanması, orfoqrafiya islahatları və s. üçün müəyyən addımlar atılmış, dildə ciddi şəkildə təmizlənmə və sadələşmənin əsası qoyulmuş, lakin bu gözəl məqsəd istənilən səviyyədə həyata keçə bilməmişdir. Bu, bir tərəfdən, işin xeyli çətinliyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən «qərbləşmə» meyli ilə əlaqədar idi. Dil ərəb-fars söz və tərkiblərindən azad olmamış, sürətlə Avropa mənşəli, xüsusilə də, fransız dilinə məxsus sözləri alırdı. Bu

proses XX yüzilin əvvəlinə qədər davam etmişdir «Füyuzat»ın nəşridə həmin dövrə təsadüf edir.

Hələ «Tənzimat» adı ilə türk tarixinə daxil olan islahatlar dövrünün başlanmasına qədər Türkiyədə mühüm hadisələr baş vermişdir. Osmanlı dövlətində II Mahmudun (1808-1839) qərbləşmə hərəkatı özünə çoxlu tərəfdarlar qazanmış, hökmdar özü də bu prosesə yüksək qiymət vermişdir. Hərbi və tibbi məktəblər, buxarla işləyən gəmi, çap evi, «Təqvimi-vəkayi» adlı ilk rəsmi dövlət qəzeti, ilk pulsuz məktəb, o illərdə modern sayılan fəs və şalvardan istifadə və s. həmin dövrlə əlaqədardır. II Mahmud Türkiyəni – Qərb aləmi qarşısında əsrlərlə dayanmış Osmanlı dövlətini qərbləşdirmə yolu ilə irəli aparmışdır. Onun yerinə keçən Əbdülhamidin zamanında «Tənzimat» fərmanı təsdiq olunmuşdur. Türkiyə mədəniyyəti tarixində çox mühüm hadisə olan bu fərmanı Osmanlı dövlətinin teokratik kökünü dəyişən Mustafa Rəşid Paşa hazırlayaraq türk təfəkkürünə yeni bir modern dövlət anlayışını gətirmişdir. Fərmanın elan olunduğu 1839-cu il Türkiyə tarixində yeni bir dövrün açıldığını göstərir. Fərman Cülxanədə oxunduğu üçün o dövrün ədəbi əsərlərində «Gülxanə xətti-humayunu» kimi əks olunub. Osmanlı dövlətinin otuz ikinci padşahı Əbdüləzizin dövründə də (1861-1876) bir çox işlər görülmüş; idman inkişaf etdirilmiş, çoxqadınlı saray həyatına son qoyulmuş, saray gözəl sənət əsərləri ilə bəzədilmiş, yüksək tərbiyə və əxlaq formalaşmışdır. Lakin bütün bunlar dilin sadələşməsinə güclü təkan verməmişdir. Bununla belə, yüksək bir məqsədin əsası qoyulmuşdur. Türk ədəbi dilinin «çətin» prosesləri dövründə bir tərəfdən də sərvəti-fünunçular meydana çıxmış və onlar tənzimatçıların irəli sürdüyü dildə sadələşmə prosesinə o qədər də əhəmiyyət verməmiş, incəsənət və gözəllik məsələlərinə aludə olmuşdular. Belə bir mühitdən qidalanan ədəbi dil, sözsüz ki, asan olmayacaqdı.

Lakin mütərəqqi ziyalılar türk dilinin gələcəyini görür və onun inkişafı və sadələşməsi ilə bağlı mübarizələrini davam etdirirdilər.

III FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN MƏTBUAT VƏ ONUN DİLİNƏ MÜNƏSİBƏTİ

XX yüzil türk fikir dünyasına çox önəmli və möhtəşəm bir şəxsiyyət kimi daxil olmuş Əli bəy Hüseynzadə mədəniyyət tariximizdə şair, publisist, dilçi, rəssam, tərcüməçi, həkim, pedaqoq-ideoloq kimi çoxcəhətli fəailyyəti ilə diqqəti çəkir. Həyatının otuz üç ilini vətəni Azərbaycanda, qırx üç ilini böyük ümid bəslədiyi Türkiyədə keçirməklə cəmi yetmiş altı il (1864-1940) yaşamış, «ziddiyyətli ömür yolu keçmiş, Kəlküttədən tutmuş Parisə qədər, Qahirədən Peterburqa qədər geniş bir ərazidə tanınmış Əli bəy» (16,6) böyük ideyalar carçısı olmuş, lakin uzun müddət həqiqəti əhatə edən qara yalanlar, qərəzli fikirlər onun düzgün tanınmasına, layiqli qiymətini almasına imkan verməmişdir. Son dövr tədqiqatları bu böyük mütəfəkkirin tanınmasına xeyli kömək edir.

Əli bəyin həyat və yaradıcılığında mətbuat xüsusi bir mərhələdir. XIX yüzilə qədər türk xalqlarının ədəbi dili, əsasən, bədii üslub səviyyəsi və əsasında inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, elmi əsərlər başqa dillərdə yazıldığına görə, onların üslubunu milli dil nümunəsi kimi təhlilə cəlb etmək mümkün deyildir. «1905-ci ilə qədər elmi əsərlər həm az olmuş, həm də elmi-nəzəri cəhətdən nisbətən zəif idi» (17, 20) və XIX yüzilə qədər türk xalqları tarixində mətbuat (milli mətbuat) olmadığı üçün ictimai-siyasi üslubun publisist qolundan danışmaq olmur. Lakin XIX yüzildə türk xalqlarının hamısı, demək olar ki, təxminən eyni zamanda ədəbi dillərini müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etdirməyə başladılar və onların mətbuat tarixi də həmin dövrlə bağlıdır XX yüzilin əvvəlində mətbuatda xüsusi inkişaf başladı. «Həmin illərdə Azərbaycan dilində 11 yeni mətbuat orqanı meydana çıxdı. «Molla

Nəsrəddin» dərgisi ilə birlikdə onların ümumi sayı 12-yə çatmışdı (6, 228).

İlk dəfə Türkiyədə Agah Əfəndi «Tərcümani-əhval», Azərbaycanda isə Həsən bəy Zərdabi «Əkinçi» milli qəzetlərinin nəşrinə nail olmuşdular. «Tərcümani-əhval» qəzeti Türkiyədə çap edilmiş üçüncü qəzətdir. Birinci qəzet dövlətin çap etdirdiyi «Təqvim-i-vəkayi»dir, ikinci qəzet isə Çörçill adlı bir ingilis tərəfindən buraxılmışdır. «Tərcümani-əhval» isə bir türk tərəfindən buraxılan ilk qəzet idi» (37, 9). O, 1860-cı ildə nəşrə başlamış və altı il xalqa xidmət etmişdir. «Əkinçi» qəzeti isə 1875-1877-ci illər arasında qısa bir müddətdə çap edilsə də, Azərbaycan milli mətbuatının əsası olmaqdan başqa, özündən sonrakı mətbuata parlaq bir örnək olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə bütün fəaliyyəti boyu və xüsusilə də «Füyuzat» jurnalındakı yazıları ilə Azərbaycanda türkçülük ideyalarının yaranıb inkişaf etməsinə və bütün türk dünyasında bu ideyaların yayılmasına xidmət etmişdir. Onun mədəniyyət tarixindəki həqiqi yerini müəyyənləşdirmək, fəaliyyətinin, xüsusilə də mətbuatla bağlı xidmətinin dərindən araşdırılması ilə mümkündür. Azərbaycanda sovet dönəmində ya Əli bəydən bəhs edilməmiş ya da bəhs edilərkən həqiqətlər yazılmamışdır. Bu baxımdan, tələsziyyə düşər olan bu böyük elm və sənət adamına XX yüzilin sonunda maraq artmış və onun haqqındakı gerçəklər üzə çıxmışdır. XX yüzilin ikinci yarısında uzun müddət Əli bəy haqqında düzgün söz demək durğunluğundan sonra 1975-ci ildə «Qobustan» toplusu birinci nömrəsində onun rəsm əsərləri ilə bağlı məlumat dərc etmişdir. Əli bəyin ədəbi-bədii görüşləri, ideologiyası, dili və s. haqqında ciddi müsbət fikirlər XX yüzilin doxsanıncı illəri ilə bağlıdır.

Əli bəyin fəaliyyəti elə bir dövrə təsadüf edir ki, Rusiya dövləti Osmanlı dövlətinə qarşı Azərbaycan türklərindən istifadə etməyə çalışmağın mühüm mərhələsini yaşayırdı.

Belə bir siyasi vəziyyətdə Rusiyanın simasında Azərbaycana daxil olan Avropa mədəniyyəti ilə uzun müddət ərzində burada geniş yayılmış İran-İslam mədəniyyətinin qarşı-qarşıya durması diqqəti cəlb edir. «Hələ XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası ilə İran monarxiyası arasında parçalanan Azərbaycanı hər iki monarxiya tarixin səhifələrindən silərək öz içərisində əritmək üçün məqsədyönlü və planlı işlər görürdü» (11, 241).

Əli bəy Hüseynzadəyə qədər Azərbaycanda M.F.Axundov (1812-1878), Həsən bəy Zərdabi (1832-1907) kimi ana dilinin incəliklərinə bələd olan ziyalılar yetişmiş, «Füyuzat» jurnalına qədər «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə» (1879-1884), «Kəşkül» (1891), «Şərqi-Rus» (1903-1905) qəzetləri ana dilində xalqın yüksəlişinə çalışmış, tərəqqi naminə dil, əlifba mövzusunda bir sıra sosial problemlər meydana gətirmişdir. O vaxta qədər güclü dini təəssüblə yaşayan Azərbaycan xalqının mənəviyyatına artıq türkçülük duyğuları daxil olurdu. Türkçülüyn gələcəyi üçün cəhalət və dini təəssüb ən böyük fəlakətlərdən biri idi. Dini təəssübün, sünni-şiə çəkişmələrinin aradan qalxmasında və xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində Ə.Hüseynzadənin rolu əvəzsizdir. «Azərbaycanda yaşadığı 1903-1910-cu illər arasında müxtəlif qəzetlərdə yazıları və 1906-1907-ci illərdə nəşr etdiyi «Füyuzat» məcmuəsiylə bütünləşən Əli bəyin yazıları, söhbətləri və müəllimliyi yeni Azərbaycan türk nəslinin ədəbi və fikri inkişafını çox dəyişmiş oldu» (1, 159).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dili sürətlə «İstanbul türkcəsinə yaxınlaşırdı və bu prosesdə Əli bəyin redaktoru olduğu «Həyat» (əvvəlki redaktoru Ə.Ağayev) qəzeti və «Füyuzat» jurnalı, əsası Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Azərbaycana gələn Abdulla Cövdət tərəfindən qoyulmuş, lakin sonralar Əli bəyin idarə etdiyi Füyuzat Darülmüəlliminin tələbələri (bu böyük simanın yetişdirdiyi gənclər) fəal iştirak edirdilər. «Türkiyədə türkçülük axımının

başlanması Rusiyadakı türklərin təsiri ilə bağlıdır. Bu türkcü ziyalıların sırasında isə İsmayıl bəy Qasıralı (Kırım), Əhməd bəy Ağaoğlu (Azərbaycan) və Əli bəy Hüseynzadə (Azərbaycan) ən ön yerləri tuturlar» (20, 12).

Əli bəyin türkcülük ideyaları Türkiyədə «İttihad və tərəqqi» partiyasının, Azərbaycanda isə Müsavat hökumətinin yaranması ilə nəticələnmişdi. XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda mətbuatın genişlənməsi ilə xalqın tələbləri – milli məktəblərin açılması, dərslər proqramlarının yeniləşib təkmilləşməsi, dövlət məktəblərində təhsilin ana dilində aparılması və s. qəzet, jurnal nömrələrində əks olunmaqla qalmayaraq həyata keçirilirdi. Belə bir mütərəqqi prosesin reallaşmasında, Qərbi mədəniyyətdən istifadə ilə köhnəlikdən uzaqlaşmaq, sünni-şiə ziddiyyətlərinin aradan qalxması ilə mədəniyyətin inkişafında Əli bəyin adı böyük ziyalıların adı ilə bir sırada çəkilir və o, həmin cərgədə dayananlardan nəin-ki az iş görməmiş, hətta ideyalarının yüksəkliyi ilə onlardan fərqlənmişdir: «Bu iş-te ən böyük gayreti göstərənlər Seyid Azim Şirvani, Zerdabi, Topçubaşı, Cəlil Memmed Kuluzadə, Ağaoğlu Ahmed ilə Hüseynzadə Ali bey (Turan)' dır» (40,6).

Əli bəy harada yaşayıb yaradırdısa, harada çalışırdısa, oraya bir yenilik gətirirdi. O, Türkiyə tələbələrinə Peterburq universitetindən öyrəndiyi Mendeleev (Mendeleev onun müəllimi olmuşdur) cədvəlini, Qərbi metodları ilə Şərqi ədəbiyyatının təhlili yollarını təqdim edirdi. Əli bəy özü ilə türklük ruhu gəzdirir və bu ruhu hər bir türk övladında oyandırır. Onun gəlişinə qədər Türkiyədə görünməyən hadisələr meydana çıxırdı; türk tarixi və dili ilə bağlı əsərlər əllərdən düşmürdü, «Turan» şeri rəğbətlə qarşılanırdı.

Türklük duyğusunun yüksəlişində böyük xidməti olan Əli bəy ilk olaraq bu duyğuları Türkiyəyə gətirmişdi. 1903-cü ildə Azərbaycana gələndə Qafqazda milli duyğuların çox zəif olduğu bir mərhələ yaşanırdı. Mənbələrdə Əli bəyin

Azərbaycana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri qeyd olunur: 1. «İttihad və Tərəqqi»nin üzvü kimi təqib olunması. 2. İşləmək üçün ucqarlara təyin olunması ilə bağlı narazılığı. 3. Azərbaycanda türkçülüüyü oyandırmaq məqsədi ilə «İttihad və Tərəqqi»nin tapşırığı. Lakin birinci səbəb daha inandırıcı hesab edilir.

Əli bəyin həyatını mətbuatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Ə.Hüseynzadə ilk publisistik fəaliyyətə XIX yüzilin 80-ci illərindən başlamışdır: «Əli bəy keçən əsrin (XIX əsrin – S.H.) sonunda Ömər Xəyyam haqqında topladığı faktları və özünün təhlillərini sistemə salır və «Ə.H.» imzası ilə onları A.Cövdət bəyin «Rəmazan bağçası» məcmuəsində dərc etdirir» (3, 6).Türkiyədə nəşr olunan «Məlumat» qəzetində çıxış etmiş, Azərbaycanda isə ilk dəfə rus dilində çap edilən «Kaspi» qəzetində fəaliyyət göstərmiş, mənsub olduğu xalqın hüquqlarını müdafiə edən maraqlı yazılarla tanınmışdır.

O zaman Qahirədə «Türk» qəzeti çap olunurdu və onun səhifələrində Yusif Akçuranın «Üç tərzi-siyasət» adlı əsəri işıq üzü görmüş və Əli bəy «Ə.Turani» imzası ilə ona «Məktubu-məxsusə» adlı məqaləsi ilə cavab yazmışdır ki, həmin məqalə türkçülük tarixində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əli bəyin publisistik fəaliyyəti daha çox «Həyat» qəzeti (7 iyun 1905- 3 sentyabr -1906) və «Füyuzat» (1906-1907) jurnalı ilə bağlı olmuşdur. Bu mətbuat orqanları türkçülük ideyalarının oyanmasında, anadilli mətbuatın inkişafında Azərbaycan ədəbi dilinin yüksəlişində çox böyük rol oynamışdır. Şair R.Z.Xəndan onları «türk millətinin dan yeri», «türk qeyrəti» kimi qiymətləndirmişdir və tədqiqatlar göstərir ki, «Həyat» da, «Füyuzat» da belə obyektiv qiymətə layiqdir. Təəssüf ki, xalqın dərdlərinin tərcümanı olan «Həyat» və «Füyuzat»ın (bəlkə onların həmqafiyə olması da təsadüfi deyildir. Və hətta mənalarının uyğunluğunu da təsadüfi hesab etmək olmaz) taleyi təxminən eyni olmuşdur. «Həyat» erməni

senzoru tərəfindən «təhlükəli» qəzet kimi bağlanmış, «Füyuzat» isə Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin incikliyi nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ciddi rolu olan mesenant H.Z.Tağıyevin savadsız bir qərarı ilə qapanmışdır. Bəzi məlumatlara görə, sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətə gəlməsinin otuz ikinci ilində və «Füyuzat»ın otuz ikinci nömrəsinin çapı ərəfəsində H.Z.Tağıyev Məhəmməd Kərimağa Cəfərzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmiş «Qurani-Kərim»i A.Şaiqin böyük qardaşı Axund Mirzə Yusif Talıbzadə ilə Türkiyəyə Sultanı təbrik etmək üçün göndərmiş, sultan müqəddəs kitabı qəbul etmiş, öpüb gözləri üstünə qoymuş və bir tərəfdən öz məcmuəsində («Füyuzat»da) sultana sataşdığı, digər tərəfdən ona hədiyyə göndərdiyi üçün hacının «tuhaf» (qəribə, anlaşılmaz) bir adam olduğunu söyləmişdir. Bu hadisə H.Z.Tağıyevə çatan kimi «Füyuzat»ın fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. Həmin hadisə ilə bağlı olaraq Azərbaycanda Axund Mirzə Yusif Talıbzadə günahkar hesab edilmiş və onun xahişi ilə 23 noyabr (6 dekabr) 1907-ci ildə yoldaşlıq məhkəməsi çağırılmış, altı nəfərdən ibarət olan «Arbitraj» məhkəməsi onun günahsız olduğunu aydınlaşdırmışdır. «Füyuzat»ın haqsız bağlanması Fransa mətbuatında da əks-səda yaratmışdı. Parisdə çıxan «Müsəlman aləmi» jurnalı bu barədə «Arbitraj» adlı bir xəbər dərc etmişdi» (3,6). 1907-ci ildə «Şəlalə» jurnalında həmin məsələ ilə bağlı bir karikaturada Mirzə Yusif Talıbzadənin «Quran»ı Sultana verməsi və ayaqlarının altında «Füyuzat» jurnalı təsvir olunmuş və onun aşağısında «Bəli, məcmuə böylə qapandı» cümləsi yazılmışdı. «Şəlalə»nin 19 oktyabr 1907-ci ildə çap edilən otuz birinci nömrəsində H.Z. Tağıyevin adından verilən elanda «Füyuzat» jurnalının bəzi səbəblərdən müvəqqəti olaraq ikinci nömrədən sonra tətil ediləcəyi (fəaliyyətinin dayandırılacağı) bildirilmişdir. Bu hadisələrdən sonra Əli bəy yenidən Türkiyəyə gedənə qədər «İrşad», «Tərəqqi», «Həqiqət» qəzetlərində iştirak etmişdir.

Azərbaycandan Türkiyəyə döndükdən sonra yenə də mətbuatdan ayrılmamış, 1911-ci ildə «Türk yurdu» jurnalının təsisinə başlamışdır. Əli bəy həm də mükəmməl nitq mədəniyyətinə malik yüksək üslublu nitq olmuşdur. «Konferans və derslərində, ömrünün sonuna kadar kaybetmediği Azeri şivesiyle kelimeleri ve cümleleri büyük bir itina ile seçip yavaşça konuşarak, konunun kolayca anlaşılmasını sağlardı. Hususi söhbətlerinde ise, nükte, fıkra ve iğneli esprileriyle çevresindekileri hiç yormadan kendini dinletirdi» (40, 27).

Mətbuat Əli bəy üçün çörək ağacı deyildi, xalqın həyat tarixi, nicat yolu idi. Onun fikrincə, mətbuat xalqa xidmət vasitəsi, həqiqətlər məxəzi, türkçülüynün carçısı olmalıdır. «Qəzetə insan üçün adətən munis bir yaddaş, xeyirxah bir müəllim, nafe bir məktəb, hətta fərəhəfza xoş bir tamaşaxana kimidir. Zəlalətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərir (24, 66). Əli bəy Hüseynzadə mətbuatı tutduğu məsləkə görə qiymətləndirir və «fikrin sönməsinə», «insaniyyənin məhv olmasına» xidmət edən, «qərəzkarənə məqalələr» çap edən mətbuatın zərərindən danışıaraq onu «əfyun» (tiryək) adlandırır.

«Məsləksiz, ya məsləkini gizlədən bir qəzetə dinsiz, ya din və məzhəbini gizləyən adamlar kimidir. Məslək demək – yol deməkdir. Yol düz və asan, ya arizəli və müşkül ola bilər. Milli şüurun yetişməsində mətbuatın böyük rolunu Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu «Həyat» və «Füyuzat»ın sismasında mükəmməl şəkildə görmək olar.

Əli bəyə görə, mətbuatın aşağıdakı vəzifələri var:

1. Millətin inkişafını ləngidən səbəblərə qarşı mübarizə aparmaq: «Qəze-təmiz həyatın məna-yi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə agah bulunduğundan həyat-i-ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbani olub daxildən və ya xaricdən, hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən maniyə və müşkülata müqabilə etmək istər» (24, 67).

2. Mətbuatın «borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir».

3. Mətbuat sağlam dilə (etidalı-lisan) və sağlam fikrə (etidalı-əfkar) malik olmalıdır.

4. Mətbuat tərəqqiyə xidmət etməlidir. «Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyolar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidat ediyor, firəngləşiyolar deyilməsin!»

5. Mətbuat milləti özünə tanıtmalıdır.

6. Mətbuat ana dilində millətin maariflənməsinə çalışmalıdır. «Ülum və maarif əksəriyyət beynində intişar etmək üçün lazımdır ki, millətin öz ana dili məlum və maarif təhsilinə alət olsun» (24, 69).

Əli bəy ərəb və fars tayfalarının iqtisadi-ictimai inkişafını onların dilinin elm, maarif aləti olmasında görürdü. «Bu gün isə ülum və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur. Türk lisanı bu xüsusda mütəəddid şəraiti mətlubeyi-camedir». O, bunun səbəbini mətbuatın genişlənməsi ilə izah edirdi. Mətbuatın sürətli inkişafı milli mətbuatın yüksəlişinə səbəb olsa da, XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda kəmiyyət baxımından rusdilli mətbuat üstünlük təşkil edirdi.

«Bürokratik maneələrə, 1917-ci ilin fevralına qədər davam edən maneələrə baxmayaraq, Azərbaycanda 227 dövrü mətbuat orqanı nəşr edilirdi. Onlardan 30 faizi (66 adda) milli mətbuat orqanları, 50 faizi (119 adda) rusdilli qəzet və jurnallar idi» (6, 228).

7. Mətbuat təmiz əxlaqlı millətə səy eyməlidir. Əli bəy bunun Avropa mədəniyyətinin «ümumbəşəriyyətə aid əsasların müəliə ilə əsbabi-tərəqqi və rifahiyyətlərini dini-islama tövfidən millətimizin tərəqqiyyatına tətbiq» etməklə mümkünlüyünü göstərirdi.

8. Mətbuatın dili sadə olmalıdır. Əli bəy «rəyimizə görə yazdığından daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir» fikri ilə həm XX yüzilin əvvəlində, həm də həmin yüzilin sonuna qədər onun dilini tənqid edənlərə uzaqgörənliklə cavab verirdi.

9. Mətbuat «lisani-milli»sini qorumalıdır və «öz lisani-millisinin qədrini bilən hər bir fərd» dilini «əcnəbi lüğətlərlə» doldurmamalıdır.

10. Mətbuat yalan məlumatlar dərc etməməlidir, əksinə onların cavabını verməlidir.

11. Mətbuat «maarifə, təməddünə, təkamül və təaliyə» çalışmalıdır.

12. Qəzet «müsavat, hürriyyət və ələlxüsus hürriyyəti-milliyə» tərəfdarı olmalıdır və s.

XX yüzilin əvvəlində anadilli mətbuatın genişlənməsi Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi dili tarixində dəyərli bir hadisə idi. Təsadüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə danışdığı dildə qəzet çıxara bilən bir toplumu millət hesab edirdi.

Əli bəyin mətbuat haqqındakı fikirləri ilə Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarının düşüncələri üst-üstə düşür. Bu baxımdan, xalqımızın azadlıq və milli dirçəlişi uğrunda çalışan Ömər Faiq Nemanzadənin fikirləri səciyyəvidir: «Xülasə, indiyə qədər min dürlü təcrübələr ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə yox olar». Mərifətin birinci vasitəsi, xətib, vaizi isə məcmuələr, qəzetlərdir. Qəzet aləmin güzgüsüdür. Qəzet zəmanənin ən kəskin qılıncıdır. Qəzet indiki cismi-həyatın ruhudur, qəzet ən nüfuzlu, təsirli vaizdir. Qəzet hər millətin ölçüsü, mizanıdır. Qəzet məmləkətin hamisi, vəkili, advokatıdır» (33, 40).

Əli bəy hər bir milli mətbuatı «xətvəyi-tərəqqi» (tərəqqi addımı) hesab edir. Bu «xətvəyi-tərəqqi»lərdən biri «ümmum Volqa müsəlmanlarının, türk və tatarlarının qədimi paytaxtı olan Kazan şəhri-şəhirində «Kazan müxbiri» namilə cənab Seyid Gəray Alkinin qeyrətilə bir cəridəyi-ciddiyyənin intişara

başlama-sından ibarətdir» (24, 112). Əli bəy bu fikirlərin ifadə olunduğu «Yeni rəfiqimiz «Kazan müxbirini təbrik edirik» məqaləsində (23, № 109) «Nur» qəzetinin də adını çəkir. Vaxtilə o, «Rusiya müsəlmanlarının dəxi mərkəzi olan Peterburqun mənafeyi-əhli-islami müdafiə edəcək bir qəzetə əşədd ehtiyacı olduğunu idrak və təsdiq» etmişdir. «Həyat» cənubdan, «Nur» şimaldan, «Tərcüman» qərbdən qeyrət ediyolar. Şərq cəhəti isə qaranlıq duruyordu. İştə «Kazan müxbiri» o tərəfdən dan yerinin ağardığını xəbər veriyor» (24, 114).

Əli bəy Hüseynzadənin mətbuatla bağlı fikirlərində daha çox onun dilinə fikir verdiyini görürük. Bu baxımdan, Kazanda «Müsəlmanlar İttifaqı»nın orqanı kimi 1905-ci ildən nəşr olunan «Kazan müxbiri» qəzetinin bir qədər çətin dilə malik olması onun qələmindən yayınmamışdır: «Lisanı «türk» lisanını andırıyorsa da, bizə bir az çətin göründü. Fəqət lisani-ədəbi ilə yazılan məqalatını cüzi bir qeyrətlə bizim bura xəlqi dəxi anlaya bilirlər». Əli bəy dil məsələsini mətbuatın əsas problemi hesab edirdi. «Hər bir xalq öz hiss və fikirlərini, təbiət və cəmiyyəti, idrak prosesindəki kəşflərini dil vasitəsilə ifadə edir və başqalarına çatdırır. Beləliklə, dil xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Dilin məhz ümumbəşəri hadisə olması bu prosesin nəticəsidir» (29, 29-30). Müxtəlif bölgələrdə yaşayan türklərin dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması Əli bəyin ən böyük və müdrək məqsədi idi. Türkün türkü anlamaması onun faciəsidir. Bu «acı faciəni bütün dərinliyi ilə ilk dəfə anlayan və taleyin bu uğursuzluğuna qarşı ilk dəfə durmağa çalışan məhz Əli bəy Hüseynzadə həzrətləri olmuşdur» (27, 6). Türk mətbuatının dilinin asanlaşması, türklərin bir-birini anlamasında Əli bəy mətbuatın elmlərə ciddi əhəmiyyət verməsini istəyirdi. Bu mənada, o, «Kazan müxbiri»nin dini mövzulara önəm verməsini, digər elmləri kölgədə qoymasını özünəməxsus yumşaq bir üslubla tənqid edir, elmin yalnız dindən ibarət olmadığını, elm və dinin bir-

birini tamamladığını xatırladırdı: «ötəki (elmül-ədyan-din elmləri), olmayınca bəriki, bəriki (elmül-əbdan-insan elmləri) olmayınca ötəki naqis qalır. Bunlar yekdigər-lərinin mütəmmimidirlər» (24, 115).

Əli bəyin mətbuatla bağlı mülahizələri «yaşadığımız indiki əsrdə camaat bizdən fikirlər açan azad mətbuat gözləyir» deyən Cəlil Məmmədquluzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan, o, Molla Nəsrəddin və «Dəbistan» jurnallarını təqdir edir, «Molla Nəsrəddin»in gülüşünü Qoqol, Svift və Dikkensin gülüşü ilə müqayisə edərək jurnalın gülüşünün «yəş və ələmlə dolu» zahiri gülüşlə, daxili göz yaşlarının vəhdətindən ibarət olduğunu göstərir. «Türkcə nəşr olunan «Molla Nəsrəddin» və «Dəbistan» jurnalları fikir və məqsəd baxımdan eyni və «qoz kötükləri»,«qaya daşlarını» yonmaq aləti olduğundan Əli bəy onları belə fərqləndirir: «...Molla Nəsrəddin» ilə «Dəbistan»ı yekdigərinə qiyas etmək lazım gəlsə, demək olur ki, quru ağacı yonta bilən «Molla Nəsrəddin» daha hünərli isə, yaş ağacı əyib düzəldən «Dəbistan» daha tədbirlidir» (24, 164). Məcəllənin dilinin «qayət sadə və asan» olması da Əli bəyin diqqətini çəkmişdi.

Əli bəyin «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi ilə bağlı yüksək fikirləri onunla Mirzə Cəlil arasında süni ziddiyyətlər axtarmağa çalışan mürtəcə fikirləri alt-üst edən ən tutarlı qaynaqdır.

Əslində, Əli bəylə Mirzə Cəlil XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyətinin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlər idi. Onların hər biri məqbul bildiyi yolla xalqa xidmət edirdi. Millətə fayda vermək məqsədində məzmun eyni, forma isə müxtəlif idi. Həm Əli bəyin, həm də Mirzə Cəlilin nəşr etdirdiyi mətbuat orqanları xalqın mənəvi baxımdan faydalanmasında böyük iş görmüşdür. Lakin onların qiymətləndirilməsi müxtəlif olmuşdur. «Molla Nəsrəddin» və Cəlil Məmmədquluzadə həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrdə yüksək qiymətləndirilmiş və layiq olduğu ifadələrlə

tərif edilmişdir. Lakin «Füyuzat» jurnalı və Əli bəy Hüseynzadənin bu baxımdan taleyi uğursuz olmuşdur. «Füyuzat»a «mürtəce romantik», «əksinqilabçı», «pantürkist» yarlıkı yapışdırıb nəinki insafsızcasına pisləmiş, hətta müəyyən məqamlarda onun baş mühərririni və müəlliflərini təhqir etməkdən də çəkinməmişdilər. Bu meyl qorxunc bir zamanın diktə etdiyi eybəcər fikir forması idi» (30,6). Beləliklə, həm «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat», həm də Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əli bəy Hüseynzadə arasında süni uçurumlar yaradılmağa başlanmışdır. Halbuki ömürlüklərinin bir sıra mərhələlərinə aid olan hadisələr göstərir ki, onlar birbirinin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşmış, tənqid məqamında dayananda da yüksək nəzakət və mədəniyyət nümunəsi göstərmişdilər.

Əli bəy Hüseynzadə «Həyat» qəzetinin 1906-cı il 18 may tarixli 107-ci nömrəsində «Molla Nəsrəddin»in Arqus kimi yüz gözlü olmasını arzulayırdı ki, nöqsanları daha çox görüb tənqid etsin. Tənqiddə təşəkkürlə cavab vermək Əli bəyin prinsiplərindən biri idi: «O («Molla Nəsrəddin» - S.H.), ancaq həcv ilə, istehza ilə, xəndə ilə qüsurlarımızı intiqad və islah yolunu tutmuşdur. Bundan kimsənin dilgir olmağa həqqi yoxdur. Sabah əgər məni də həcv eləsə, təşəkkür eləməkdən başqa əlimdən bir şey gəlməyəcəkdir» (23, № 101).

Uzun müddət «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə «Füyuzat» jurnalının qarşı-qarşıya qoyulması, ikinci haqqında səhv fikirlərə səbəb olmuş, birincisinin yazarları «mollanəsrəddinçilər», ikincinin ətrafına toplaşanlar isə «panislamistlər» və «pantürkistlər» adlandırılmışdır. Halbuki tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən faktlar göstərir ki, bu iki mütərəqqi mətbuat arasında heç bir barışmaz konflikt olmamış, əksinə, «Molla Nəsrəddin» nəşrə başlayanda yetmiş altı, (1905-ci ildə çapdan çıxmış 131 nömrəsi nəzərə alınarsa, ümumən 207) nömrəsi çapdan çıxmış «Həyat» qəzetinin rədektoru Əli bəy Hüseynzadə bu mədəni hadisəni alqışlamış,

«Füyuzat» bağlananda isə Cəlil Məmmədquluzadə təəssüf etmişdi. Əli bəy Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalı haqqında yazdığı məqalələrində dərgiyə ehtiram və hörmətlə yanaşmış, ona ünvanlanan tənqidlərə, jurnalı məhv etmək istəyənlərə özünə xas olan müdrikliklə cavab vermişdir: «Məazallah böylə bir xəta baş göstərsə, bizim qüsurlumuzu, eyib və nöqsanımızı kim görüb bizə göstərəcəkdir?! Xeyr, «Molla Nəsrəddin»in iki gözü bizə çox lazımdır. «Molla Nəsrəddin»in gözlərini çıxartmaq deyil, hətta bir dua etməliyiz ki, allah «Molla Nəsrəddin»i yunan əsətirindəki Arqus kimi yüz gözlü etsin!..(23, № 107). Mirzə Cəlil isə Əli bəyi dahi şəxsiyyət hesab etmiş, onun böyüklüyünü yüksək qiymətləndirmişdir.

Əli bəy 1926-cı ildə Bakıya I Türkoloji qurultaya gəlmiş zaman Cəlil Məmmədquluzadənin və «Molla Nəsrəddin»in fəaliyyəti haqqında rəğbətlə danışmışdır. Onların hər ikisinin xidməti ölçüyəgəlməz və xəlqidir. Xalqın tarixi, dili, gələcəyi, maarifi və s. bütün mütərəqqi ziyalılar kimi onları da dərinədən düşündürmüş, başında durduqları mətbuat orqanları ilə dilimizin inkişafına müxtəlif istiqamətlərdən olsa da, yüksək dərəcədə kömək etmişdilər: «Dövrün ədəbi dilinin formalaşmasında mətbuat işçilərinin rolu danılmazdır» (11,73). Millətin dili, tarixi və mədəniyyəti daha çox mətbuat vasitəsilə qorunub inkişaf edir. Ona görə də Əli bəy mətbuat məsələlərinə ciddi fikir verirdi.

Əli bəy mətbuatın qüdrətinə inanır, onun rolunu ədəbiyyatın xidmətinə bərabər tutur (mətbuat ədəbiyyatın bir qolu olan publisist ədəbiyyatdır) və cəmiyyətdəki dəyişikliklərin onların sayəsində mümkün olacağını göstərirdi. O hələ 1906-cı ildə «Həyat» qəzetinin avqust nömrələrində təhsil illəri ilə bağlı keçirdiyi həyatını anladan «Nümunə məktəbi» adlı məqaləsində yazırdı: «Biz əsil etimadı tamim ilə şuna mütəqidiz ki, öz hüquq və ixtiyaratına mətbuat və ədəbiyyat sayəsində axiri-əmr vaqif bulunan, ya bulunacaq

olan camaatların cəhd və qeyrətləri ilədir ki, istibdadın səd və bəndləri yıxılıb ədəbiyyatı həqiqiyə hərr və sərbəst olaraq məktəb qapılarından içəri girməyə yol tapacaqdır. Əsil o vaxt öz əqidələrini axçaya, rütbəyə nişanəyi-istibdaddan dəbdəbə və daratına satanların vücutları ortadan qalxmış olacaqdır» (40, 56).

Əli bəy 1916-cı ilin yanvarında Berlində Türk qövmləri konqresində türk xalqlarının hüquqlarını müdafiə üçün söylədiyi məruzəsində rusların türklərə təzyiqinə baxmayaraq mətbuatın tərəqqisini alqışlayırdı: «Fəqət bu şiddətli basqı və senzordan sonra 1905-ci il ixtilalı ilə birlikdə hər şey bir müddət üçün dəyişdi. Türklər tərəqqiçi və liberal hərəkətlərə qarışdılar. Başlıca Qafqaziya, Krım və Qazanda beş-altı mətbəə quruldu. 1905-1906-cı illərdəki qəzetə və dərgilərin sayısı otuza çıxdı. Rus hökumətinin əzməyə çalışdığı milli şüurun oyandığı meydanda idi» (40, 60). Beləliklə, mətbuat Əli bəyin nəzərində mətbuat milli şüurun oyanma prosesini gücləndirən və dilin bütün imkanlarını üzə çıxaran ən mühüm vasitə idi.

IV FƏSİL

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN İMLA VƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

1909-cu ildə fevral ayının 9 və 10-da «Tərəqqi» qəzetində (№31-32) Əli bəy Hüseynzadənin «Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»ümüz» adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə ərəb əlifbasından istifadə edilən bir dövrdə maraqlı və aktual bir dil məsələsindən bəhs edilir. Əsər həmin dövrdə 6 nəfər maarif xadimi – F.Ağazadə, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, Ə.Əfəndiyev və S.Əbdürrəhmanbəyov tərəfindən yazılmış «İkinci il» dərsliyindəki nöqsanları safçürük etmək məqsədi ilə yazılmışdır. Həmin məqalə bir müddət davam edən böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Ə.Hüseynzadə məqalədə ahəng qanunu, əlifba, dil birliyi, imla, alınma söz və s. məsələlərə münasibət bildirmişdir. O, sözlərin müxtəlif variantlarda yox, bir cür yazılmasının tərəfdarı olmuşdur: «Cəm ədatı olan «lər» nə üçün «lar» şəklində yazılır, «məf'uli ənə, məf'uli fiə ədatları olan «dən»i «dan», «də»ni «da» şəklində yazmaqda nə mənə var? İmla hərfləri türkcə kəlmələrin əslindəki səsləri mənə, xüsusən, son səsləri gözlətmək üçün mühüm bir vəzifə ifa edirlərsə də, sərf qaydalarına məxsus ədatları bunlarla yazmaq caiz olmaz. Biz özgə dillərə qarşı sərf qaydalarındakı ədatlarımızın sadəliyi və birliyi ilə, məntiqə uyğunluq ilə fəxr edirik!»

Ə.Hüseynzadəyə görə, sözlərin imlası müxtəlif olmamalıdır. Əgər bu, ahəng qanununa görə edilirsə, onsuz da tələffüzdə həmin fonetik qanun özünü göstərəcəkdir. «Qanuni-ahəngdən ediləcək istifadə yalnız düz yazmaqda deyil, bəlkə daha ziyadə düz oxumaqdadır». Əli bəyə görə, əgər sözün kökündəki saitlər incədirsə, ona qoşulan şəkilçinin də saiti incə, ya qalıncırsa, qalın tələffüz ediləcəkdir. «İkinci il» dərsliyinin müəlliflərinin tənqidi səbəbi məqalənin əvvəlində müəllif tərəfindən göstərilir: «Əsil şayani diqqət burasıdır ki, kitabın başında qanuni-ahəngdən bəhs bulunurkən kitabın özündə bu qanundan layiqi-vəchlə istifadə edilməmişdir».

Əli bəy tərəqqinin maneələrini əlifbada görünlərin imlanı islah etməkdə «Kiril və Mefodinın uydurduğu rus əlifbasına» söykəndiklərini və onların digər əlifbalardan xəbərsiz olduqlarını göstərərək əlifbanın ciddi əngəl olmadığını əsaslandırır. O, ingilislərin «əcaib imlalarla» Avropa və Amerikada, yaponların heroqliflərlə Asiyada ən yüksək mədəniyyət dərəcəsinə qalxdığını nümunə göstərirdi. Əli bəy türk dilinin mükəmməl qrammatik qayda-qanunlara malik olduğunu və buna görə də daha asan və tez mənimsənildiyini göstərmək üçün faktlara və bu baxımdan, dilimizdə möhkəm qaydalardan biri olan müəyyən miqdar sayları ilə işlənən isimlərin kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməməsinə söykənir: «Əgər bir cismin ədədi rəqəm ilə göstəriləcək isə heç bu «lər»ə ehtiyac qalmaz. Zira rəqəm özü «lər» yerinə keçir. «Üç adam» denildiği halda, «üç adamlar» əsla denilməz. Zənnimcə, bu qədər heç zəmanəmizdə icad edilən Volapuk və Esperanto dillərində də bulunmaz!» Müəllif bu mənada, bir rusun türkcə öyrənməsini asan, bir türkün rusca öyrənməsini çətin hesab edir. Çünki rus dilində hər sözün cəmlərini «ayrı-ayrı bəlləməkdən başqa çarə yox. Məsələn, «ata» demək olan «oteç»in cəmi «otçı», «mama»nın (ana) cəmi «materi» və s. olur. Rus dilindəki sözlərin qarşısında ədəd göstəriləndə sözlər «ayrı-ayrı qalıblara girər». Bütün bunlarla müəllif dilimizin əsas məziyyətini göstərir və məktəb təlimində imla qaydalarını asanlaşdırmaq əvəzinə, daha da çətinləşdirməyin, «cocuqlara lisanın yarısını bir imla ilə, yarısını da digər bir imla ilə» öyrətməyin əleyhinə çıxır: «Türkün imlasını islah üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək bəlkə bütün ətrakın tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq iqtizadə».

Əli bəy Hüseynzadə «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»ümüz» seriyasından olan ilk məqaləni (35, № 31, 2-3) dil məsələlərində dəyişiklik etmək istəyənlərə müraciətlə bitirir:

«Əzizlərim, bu konqrelərin, cəmiyyətlərin, cəmiyyəti-elmiiyələrin, akademiyaaların və ya heç olmazsa, ərbabı bulunan zəvatın görəcəyi işdir!...»

Eyni adlı məqalənin ikincisi (ardı) 10 fevral 1909-cu il tarixli «Tərəqqi» qəzetinin 32-ci nömrəsində (s.2-3) çap edilmişdir. İkinci hissədə Əli bəyin təkminli üslubu bir qədər kəskinləşir və o, daha ciddi məsələlərə toxunur. O, imla müşkülətindən azad olmayan bir çox dillərdən fərqli olaraq dilimizi bu müşkülətdən azad etmək istəyənlərin qaş qayırdığı yerdə göz çıxarmasından bəhs edir. Dildə ittihad tərəfdarı olan Əli bəy «İkinci il» dərsliyində Osmanlı şivəsilə söylənən sözlərin «x» ilə yazılmasını məqbul hesab etmir, çünki həmin dildə «x» samiti yazıdan tamamilə atılmış, tələffüzdə isə bir-iki təqlidi sözdə saxlanmışdır: «Baxalım». Mən də sual edirəm ki, şu «baxalım» nədir və necədir. Əgər azərbaycanca «baxmaq» felindən siqəyi-iltizamiyyənin cəmi mütəkəllimi isə məqsud, o «baxax», ya «baxaq» olur! Yox, əgər osmanlıca isə, o da «bakalım» olur, «baxalım» olmaz.

Demək ki, «baxalım» nə azərbaycanca, nə osmanlıca və nə də bir türkcədir! Bizim böylə qələtlərimiz çoxdur. Osmanlı üsulu ilə ibarəpərdazlığa qalqışırız. Lakin ibarələr qafqazcadan, azərbaycancadan çıxar, osmanlıcaya da girməz, hər iki tərəfdən də avara qalır». Yazıda təqlid həvəsi və köhnəlik təəssübü (məsələn, «çixubsuz») adətən təkminli və mülayim üslublu Əli bəyin bir qədər qəzəb və ciddilik qarışıq münasibətinə səbəb olur: «Bir də qiraət kitabı qəvaiddi-sərfiyyə və nəhviyyəyə müvafiq olmalıdır. Daha doğrusu, qəvaiddə tədrisini təhsil edib sərf və nəhv dərsələrini anlamağa müavinət etməlidir. Çocuq qəvaiddə oxuduğu şeylərin misallarını qiraət kitabında bol-bol görüb alışmalıdır. Yoxsa «İkinci il» türkcə qəvaiddi lüzumsuzmu ədd ediyor? Sənələrlə düşünülüb təəyyün edən qəvaidimizdən, məsələn, zəmirələrə məxsus qəvaidimizdən əlmi çəkəlim? «İkinci il» ilə zəməir və əf'al bəhsini şagirdanə anlatmaq naqabildir. «Gəlmək» felinin maziyi-

nəqlisini «gəlmişəm», ya «gəlmişim» tərzində yazmaq hankı qəvaid kitabında görülmüş şeydir?»

Əli bəy «İkinci il»in morfoloji qaydalara əməl etməməsi qüsurlunu bir qədər düzəltməyin mümkün olduğunu yazır: «...lakin nəhvə, şeirə, inşayə, üslubi-ifadəyə, fəsaḥətə mütəəlləq nöqsanlarla nə yapacağız!..» Əli bəyin «İkinci il»də verilən qüsurlu nəzm əsərlərinin tənqidinə aid fikirlərində şeir haqqında maraqlı və qiymətli mülahizələrə rast gəlirik: «Şeir demək lisanın sərf və nəhvə, fəsaḥət və bəlağətə ən dürüst, ən səhihi deməkdir. Şeir demək cümlələrin, ibarələrin hər bir qüsurdan ari olaraq saf və parlaq bir büllur halına gəlməsi deməkdir».

Əli bəy sifətin isimdən sonra işlənməsi, ifadələrin yerinə düşməməsi, ədəbi dilin leksik-qrammatik normasının pozulmasını, məntiqsizliyi tənqid edir və mükəmməl ədəbi nümunələrdən istifadə etməyi məsləhət görür. O, türk ədəbiyyatı və dilini regionlaşdırmağı, yalnız yerli materiallardan (onlar qüsurlu olsa belə) istifadə ilə «Cığatay və osmanlı ədəbiyyatına qarşı inad» göstərməyi düzgün yol hesab etmir. «Daha iyi deyilmi ki «aşıyan edirdi» ya «oquyurdu nəğmələr xoş» kibi qələt fahiş ibarələr ilə bənləyəcəyinə, bilmədikləri düzgün sözləri ögrənsinlər və yanlış tərcümələr vasitəsilə özgələrin əfkar və təsvirati-ədəbiyyəsilə tərbiyələnəcəyinə, yavaş-yavaş türkün öz ədəbiyyatı-milliyəsini, öz üdəba-həqiqiyyəsinə bir az tanısınlar?

İştə ey «İkinci», «Üçüncü», «Dördüncü» il»lər tərtib edən müəllimlər, müəlliflər, mən bu qədərcik söyləməklə iktifa etdim, ilərisini artıq, özünüz düşününüz də ətfali-ümməti toğru yollara çıxarın!..» Əli bəy «Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»-imiz» məqaləsi ilə yazının fonetik prinsiplərə (oxunduğu kimi deyil, etimoloji prinsiplərə (qrammatika qanunlarına görə sabit şəkildə) əsaslanmasının tərəfdarı olduğunu göstərir. «İkinci il» dərsliyinin müəllifləri köhnə həflərlə fonetik prinsiplərə əsaslanmışdılar. Əli bəy isə türk

dilinin ən səciyyəvi prosodik imkanı olan vurğu qaydalarını pozan və bunun nəticəsində vurğuya uyğun olmayan formalar yaradan həmin yazının türk dillərini bir-birindən ayıracağı narahatlığı ilə çıxış edir.

Əli bəy bu məqaləsində dilimizin qrammatik quruluşuna, üslubiyat elminə dərinlən bələd olan dilçi, tədris işlərini mükəmməl bilən, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsini əsas tutan metodist alim dəqiqliyi ilə dəyərlı fikirlər söyləmişdir. Lakin onun qiymətli fikirləri ciddi etirazlara səbəb olmuşdur. Əli bəyin bəzi mülahizələri ziddiyyətli hesab edilərək inkarçı fikirlərlə qarşılanmış, hətta Azərbaycan xalqının ictimai və milli şüur baxımından oyanıb formalaşması prosesində, milli mətbuatımızın inkişafında mühüm xidmətləri olan Ömər Faiq Nemanzadə «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz adlı irihəcmli məqaləsi ilə («Tərəqqi» qəzeti 20, 22, 26 fevral №, 3,12,15; 16 mart 1909-cu il, № 41, 42, 43, 44, 49, 52,53,55) Ə.Hüseynzadəyə cavab vermiş və «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1909-cu il 8-ci nömrəsində Əli bəyin mövqeyini tənqid edən «Zəncir» felyetonu çap edilmişdir. Ö.F.Nemanzadə xüsusilə imla, əlifba və alınma söz məsələləri ilə bağlı Əli bəyin fikirlərinə qarşı çıxmışdır. Lakin o, «möhtərəm ustad» adlandırdığı Əli bəyin «İkinci il» dərsliyi ilə bağlı tənqidi fikirlərin müəyyən bir hissəsi ilə tamamilə razı olduğunu bildirmişdir. Xüsusilə də ibarəpərdazlıq və yerli şairlərin nöqsanlı ifadələri, hərfləri yerli-yerində işlətməyərək dilin fonetik normasının pozulması məsələlərində onların fikirləri üst-üstə düşür.

Ömər Faiq Nemanzadə yazırdı: «indiki yerli şairlərimizin gülünc halları və qaş yaparkən göz çıxarmaları belə tək-tək sözləri ilə (Əli bəyin tənqid etdiyi sözlər –S.H.) qurtarsa idi, canları cənnət! Lakin indiki bir para şairlərimiz türk dilimizi lap bərbad edirlər. Cahilcəsinə osmanlıları təqlid edib, öz dillərini də itirirlər, özgəsindən də avara qalırlar. Odur ki,

Vaqifin, Vidadinin, Zakirin, Seyid Əzimin xoş, şirin ruhlu şerlərini indikilərdə görə bilmirik.

Əgər bu cahilcə müqəllidlik, əgər bu saxta şairlik belə gedərsə, bundan sonra şairlərimizin əsərlərində qafqazlıların məişətinə, psixologiyasına, adətinə, tərəqqisinin təbii dərəcəsinə, dilinə dair bir şey görə bilməyəcəyiz. Nə cür ki, indidən görülmür» (33, 202-203).

«Yazımız, Dilimiz, «İkinci il»imiz məqaləsindəki tənqidlərə «İkinci il» dərs-liyinin müəllifləri müxtəlif məqalələrlə cavab vermiş, öz növbəsində, Əli bəy də həmin cavabları sükutla qarşılamamış və mübahisələr bir müddət davam edərək ictimaiyyətin diqqətini çəkmişdir. 1914-cü ildə Türkiyədə Fuad Köprülü ilə Haqqı Tarık arasında yazının prinsipləri—fonetik, yoxsa etimoloji prinsipin əsas alınması mövzusunda mübahisə başlanmışdır. Həmin mövzu bu gün üçün də aktualdır, ona görə ki, indiyədək mükəmməl həllini tapmamışdır. Fonetik prinsip başlıca hesab edilsə də, əslində, qrammatika qaydalarına xələl gətirməməlidir. Mütəxəssislər bu qaydaları qoruyaraq fonetik prinsipdən çıxış etməyi daha düzgün sayırlar.

Ayrı-ayrı türk dillərində bir yazı formasının müxtəlif cür oxunması və bunun ortaq türk ədəbi dilinin parçalanması ilə nəticələnməsi Əli bəyin tənqidinə haqq qazandırır.

Beləliklə, XX yüzil Azərbaycan romantizminin nəzəri əsasını qoyan ictimai və milli problemləri ilə dövrün mətbuatı içərisində seçilən «Həyat» və «Füyuzat» orqanlarını çıxaran Əli bəyin dilçilik görüşləri Azərbaycan dilçilik tarixinin işıqlı səhifələrindəndir.

Əli bəyin çap olunmamış əsərlərini prof. A.Bayat öz kitabında (40) nəşr etdirmişdir. Onun belə yazılarından biri türk poeziyasına sərbəst şeir forması gətirən, «bizim dilimiz osmanlıca deyil, türkcədir» (37, 48) deyən, «Əndəlus tarixi»nin tərcüməçisi, Namiq Kamalla birgə «Əsas qanun»un

layihəsini hazırlayan Ziya Paşanın (1825-1880) iki misrasından ibarət epigrafla başlayır:

Çıxdıqca lisan təbiətindən,
Əlbəttə, düşər fəşahətindən (40, 343).

«Məktəbxana» adlı həmin məqalə Əli bəyin dil və dil məsələlərinə münasibəti haqqında ən düzgün məlumat verən əsərdir. Əli bəyin dilinin çətinliyindən danışanlar, bəlkə də, həmin məqaləni oxusaydılar, onu başa düşər və əgər başa düşə bilmək bacarığından məhrum olsaydılar, ən azı onu tənqid və təhqir etməyə fakt və bəhanə tapa bilməzdilər. Çünki Əli bəy həmin dövrün ədəbi dil normalarından kənara çıxmamışdır. Onun dil xüsusiyyətləri dövrlə bağlıdır: «1905-ci ildə Mancuriya məğlubiyyətinin bir nəticəsi olaraq Rusiyada məşrutə elan olundu və artıq mətbuat da bir az hürriyyət qazandıqından, imperatorluğun bəzi şəhərlərində türkcə qəzet və məcmuələr çıxmağa başladı. Dil və ləhcə etibarilə bunların çoxunda Osmanlı türkcəsini təqlidə böyük bir həvəs vardı: mühərrirlər, ərəbi və farsı vəsf və ya izafə tərkibləri qullanmaqla İstanbul mühərrirlərindən geri qalma istəmiyorlardı!». Əli bəy türkcülüyə, Türkiyəyə bağlı olsa da, dili ağırlaşdırmağın əleyhinə olmuş, milli ifadələr əvəzinə, ərəb-fars tərkiblərinin işlədilməsini qəbul etməmişdir: «Peterburqda (Leninqradda) çıxan «Ülfət» qəzeti kəlam hürriyyətindən bəhs ediyordu və bu məfhumu ifadə üçün nasil bir tərkib qullanıyordu bilirmisiniz?! «Söz hürriyyəti» deyəcək yerdə «hürriyyəti-söz» diyordu!.. Eyni zamanda Bakıda çıxan türkcə qəzetələrdə bəzi mühərrirlərin eyni məfhum üçün qullandıqları təbir daha az səqim degildi: «Azadlığı-kəlam» !.. (Kəlam azadlığı» yerinə).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinə ciddi təsir edən amillərdən biri də Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1907) köhnə üsullu məktəblər əvəzinə yeni dini məktəblər açmaq məqsədi idi. Bu məqsədlə Bakıda Səadət məktəbi (1908), Gəncədə Mədrəseyi-ruhaniyyə, Nuxada Darüş-şəfəq,

Göyçayda İqbal, Ağdaşda Darül-ürfan məktəbləri açılmışdır. Həmin məktəblərdə şəriət, türk, ərəb və fars dilləri öyrədilsə də, dünyəvi fənlər də tədris edilirdi. Sözü gedən məktəblərdə İstanbul türkcəsi oxudulurdu. Bakıda Səadət məktəbinin qapısı üzərindəki lövhədə yazılan «məktəbxana» sözü bəzi ziyalıların etirazına səbəb olmuşdur. Əli bəy həmin lövhəni «səqim (düzgün olmayan, saxta –S.H.) tərkibli lövhə» adlandırmışdır. Lövhənin qapıdan qaldırılması mühüm bir məsələ kimi, «gurultulu» münaqişələrə səbəb olmuşdur. O zaman Türkiyədən Bakıya dəvət edilmiş şair və müəllim Əhməd Kamal bəy lövhəni tənqid edərək demişdir ki, «cahil yuvası olduğu qapısındakı lövhədən anlaşılan böylə bir yerə çocuq göndərmək günahdır»!..

«Məktəbxanə» qeyrətini güdənlər Əhməd Kamalı təhdid edərək cavabən dedilər ki; Burası bir arı yuvasıdır, qurcalamağa gəlməz!..

İstanbullu mühərrir Bakı qoçularının bu təhdidindən heç də qorxmadı, baxınız nə yazdı: «Bən də məxsus qurcalıyorum; anlamaq istiyorum ki, içəridəkilər bal arısını, yoxsa eşşək arısıdır!..» (40, 344). Belə ciddi münaqişələrə, hətta təhqir səviyyəli toqquşmalara səbəb olan yerinə düşməyən adicə bir şəkildir. «Xana» şəkilçisi fars dilində leksik vahid olaraq müstəqil mənə ifadə edir. Azərbaycan dilində də bu morfem uzun zaman müstəqil söz kimi işlənmiş, yalnız isim yox, sifət kimi də müəyyən funksiya daşmışdır. Məşhur bir xalq mahnısında onun bu mənası qorunub saxlanmışdır:

Evləri var xana-xana...

Lakin Azərbaycan dilində bu morfem, əsasən, şəkilçi funksiyasını yerinə yetirmişdir. «Əlbəttə, burada həmin morfemin-sözün asemantikləşməsindən danışmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, başqa dildən alınmışdır və geniş dairədə ümumişlək sözlər cərgəsinə daxil ola bilməmişdir, digər tərəfdən isə semantik köklər kimi hər hansı eyni məzmunlu sözün əsasında durmur, əksinə, hər hansı bir sözə

artırılaraq, ondan yeni məzmunlu substantiv sözlər əmələ gətirir» (26, 61). «Xana» məkan mənası bildirən leksik şəkilçidir və onun «məktəb» sözünə qoşulması üslubiyyət və qrammatika baxımından qüsurludur. Çünki «məktəb» özü məkan bildirən isimdir və iki eyni mənalı morfemin (onlardan biri kök, digəri şəkilçi olsa belə) yanaşı gəlməsi forma və mənanı qəlizləşdirir. Əli bəyin məqaləsində «məktəbxana» sözünə qarşı çıxanlar, yəqin ki, bunu nəzərə almışdılar. Əsər Əli bəyin dilin qrammatik qayda-qanunlarına ciddi riayət tərəfdarı olduğunu göstərir.

Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılıq materialları onun tərcümə məsələlərinə də xüsusi diqqət etdiyini göstərir. Dünyada tərcümə işinin tarixi çox qədimdir. Hələ qədim Yunanıstanda tərcümə məsələləri ilə bağlı maraqlı məlumatlar var və Makedoniyalı Isgəndərin (e.ə.356-323) Əhəməni hökmdarı III Dara ilə müharibələr zamanı Atəşpərəstliyin dini kitabı «Avesta»-nı yandırmazdan əvvəl onun elmi, hüquqi, tibbi hissələrini yunan dilinə çevirtməsi haqqında fikirlər mövcuddur. Tərcümə ədəbi-mədəni və dil əlaqələrinin inkişafına əhəmiyyətli də-rəcədə müsbət təsir göstərən fəaliyyət növüdür. Tərcümə mədəniyyətlərin inteqrasiyasında, milli, mənəvi sərvətimizin dünya mədəniyyəti dəyərləri ilə zənginləşməsində önəmli vasitələrdəndir. «Dövlətlər arasında intensiv əlaqənin əsas açarı tərcüməçilik, tərcümə sənətinin vacibliyidir. Tərcümə nəinki dövlətlər arasında əlaqə vasitəsidir, o, həm də böyük dostluq körpüsüdür. Dövlətlər və millətlərarası bütün əlaqələr, qarşılıqlı zənginləşmə bu körpünün üstündən keçir. Ona görə də, bu körpünün dayaqları, sütunları nə qədər möhkəm olarsa, mədəni, mənəvi əlaqələr, qarlışlıqlı zənginləşmə də bir o qədər sürətlə inkişaf edər» (4, 3-4).

Orijinaldan tərcümə xüsusi qabiliyyət və gərgin yaradıcılıq axtarışı tələb edir. Bu məqsədlə tərcüməçi orijinalın dilini praktik baxımdan öz ana dili səviyyəsində öyrənməlidir. Tərcümə zamanı iki dilin (ana dilinin və

tərcümə edilən əsərin mənsub olduğu dilin) özünəməxsusluğu bilinməlidir. Tərcümə məsuliyyətli işdir. Başqa xalqın ədəbi nümunəsi onun vasitəsilə milli xəzinəyə gətirilir. Orijinal tərcümələr başqa dil vasitəsilə edilən tərcümələrin dəyərini aşağı salır. Böyük tərcüməçilər sətiri tərcümənin köməyi ilə meydana çıxan tərcümələrin əsil həqiqi tərcümə olmadığını göstərirlər. Sətiri tərcümə işi ilə məşğul olanlar «təsadüfi tamaşaçı» mövqeyində dayanırlar. Doğrudur, sətiri tərcüməni tamamilə lazımsız bir iş hesab etmək olmaz. Ondan nəsr tərcümələrində istifadə edilir. «İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, bədii əsərlərin milli ədəbiyyata gətirilməsinin ən qısa, ən doğru, ən etibarlı və səmərəli yolu orijinaldan tərcümə yoludur. Başqa bir dil vasitəsilə tərcümə olunan əsərlərin, necə deyərlər, mənzili yaxın, ömrü qısa olur» (4, 12).

Hər bir elmin irəli getməsi üçün praktik işlər əsas mənbə və şərtlərdəndir. Ümumiyyətlə, təcrübə kamilliyə aparan vasitədir. Bu baxımdan, istedadla əməyin nəticəsi olan tərcümə işi önəmli məsələdir. Tərcüməçi hər hansı bir əsərin ikinci müəllifi hesab edilir. Türk dillərində ilk tərcümə nümunələri «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «Qurani-Kərim»in «İxlas» surəsinin və 1333-cü ilə aid olan Quran əlyazmasında türkcəyə sətiraltı tərcümələrdir.

«VII əsrdə ərəblərin Azərbaycana gəlişi, yerli xalqın islam dinini qəbul etməsi, bu dinin müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim»in öyrənilməsi tərcümə sənətinin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil oldu. Ərəb dilində nazil olan Quranın dili möcüzəli sayıldığı üçün o, islam dininin yayıldığı bütün ölkələrdə, o sıradan, Azərbaycanda bir müddət yalnız ərəbcə yayılmağa və öyrənilməyə başlandı. Lakin çox keçmədi ki, Quranın yerli şəhərlərdəki mədrəsələrdə tədrisi zamanı, istə-istəməz, onun tam olmasa da, ayrı-ayrı surə və ayələrinin ilk öncə şifahi, sonra isə yazılı tərcümələri ortaya çıxdı» (32, 3). İlk Azərbaycan tərcümələri ərəb və ya fars dilindən çevirmələr olmuşdur. XIX yüzilə qədərki tərcümə nümunələri

bunu sübut edir. XIX yüzildən başlayaraq rus dilindən tərcümə nümunələri yayılmağa başlayır. XX yüzilin əvvəlindən isə Avropa dillərindən tərcümə nümunələri çoxalır. Bu baxımdan, Əli bəy Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi «Füyuzat» jurnalı yadda qalan bir fəaliyyət göstərmişdir.

Əli bəy tərcümə sənətini ona görə qiymətləndirir ki, o, türk dilindən başqa dil bilməyənləri dünya xalqlarının ədəbi nümunələri ilə tanış edir, bu isə bilgi və zövq məsələsidir. O, «İngilis əşarı türk dilində və «Şilyon məhbusu» adlı məqaləsində tərcümə məsələlərinə toxunaraq görkəmli türk şairi və jurnalisti Abdulla Cövdətin (1869-1938) tərcümə etdiyi «Şilyon məhbusu» (Lord Corc Bayron) əsərindən bəhs edir. C.Bayronun bu poemasının tərcümələri içərisində bu tərcüməyə xüsusi münasibətin səbəbini Əli bəy belə izah edir: «Bayronun əşarını əvvəlcə rus və Avropa dillərində mütaliə etmiş idim. Lakin heç bir vaxt o əşarı-büləndamal məzkur dillərdə mənə öz dilimizdə olduğu qədər zövq və ləzzət verməmiş idi. Mən bu andakı zövq və məmnuniyyətimi tərif etməm!..»

Tərcümə nümunələri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq onun leksik tərkibinin genişlənilib zənginləşməsinə imkan yaradır. Müxtəlif dövrlərə aid olan tərcümələr həmin dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərini, orfoqrafiyasını öyrənmək baxımından faydalı mənbələrdən hesab edilir.

«Bayronun əşarını türkcə oxumaq nə böyük nemət, nə böyük səadət!» (24, 141) deyən Əli bəy «əslindən heç bir vəchlə geri qalmayan» çevirmələrə üstünlük verir. «Hər hansı bir bədii əsəri elə-belə, kor-koranə, ucdantutma tərcümə etmək, orijinala da, doğma dilə, doğma mədəniyyətə də qəsd etmək deməkdir. Belə başabəla tərcümə doğma dili korlayır, son dərəcə mənasız, dolaşqı ifadələr, birləşmələrlə onu zibilliyəir və quru, cansıxıcı edir, bədiiliyini, gözəlliyini aşağı salır (4,27). Nəzm tərcümələrində o, «kəlamı bəyəndirmək»

yolunu tutur və bu mənada A.Cövdətin tərcüməsini bəyənir. «Bütün bir ruhu istemal edən» sözlər müəllifi Bayron o cür yüksək tərcüməyə layiqdir. Əli bəy Bayrona son dərəcə nəzakət və ehtiramla yanaşır, onun türklər haqqında aşağıdakı fikrini nümunə göstərərək haqperəst və öz ruhuna tərcüman» (A.Cövdət) olan şairi yüksək qiymətləndirir: «Türklər nə aldadcıdırlar, nə alçaqdırlar, nə də qatildirlər, etiqadsızları ehraqi-binnar etməzlər. Daima inkivizisiyonsuz olaraq öz bir olan allahlarına sadıqdırlər» (24, 142).

Əli bəy Bayronun «Şilyon məhbusu» poemasının A.Cövdət tərəfindən nəslrlə tərcüməsində bir təbiilik görünür, çünki «Britaniya şairinin fikrinə görə, kəlam mövzusunda təbiilik mətlub isə, qafiyələrə əsla ehtiyac yoxdur». Avropa şairlərini gah nəzm, gah da nəslrlə tərcümə edən A.Cövdətin qələmi vasitəsilə çevrilmiş «Şilyon məhbusu» əsər qəhrəmanının bütün hiss və duyğularını, müəllifin məqsədini layiqincə əks etdirdiyi üçün qiymətlidir.

Ə.Hüseynzadənin «İntiqad» (23, № 129) məqaləsi tərcümə məsələlərindəki çatışmazlıqların tənqidinə həsr olunub. Əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin müəllifliyi ilə «İrşad» qəzetinin beşinci nömrəsində «Hafizdən tərcümə» başlıqlı şerin çevirisdəki hərc-mərclikdən danışılır. Əsərdə şer tərcüməsi sənətinə layiq olmayan cəhətlər, misraların müqayisəli tərcüməsi zamanı özünü göstərən yanlışlıqlar ön plana çəkilir. Baxmayaraq ki, Ə.Hüseynzadə ilə M.Ə.Rəsulzadə məsləkdaş şəx-siyyətlər idilər, sənət məsələlərində birincinin son dərəcə obyektivliyi ikincinin tən-qidinin təbiiliyinə əsas verir. «Ə.Hüseynzadə tənqiddə və satirik əsərlərdə subyektivizmə mənfi münasibət bəsləyirdi. O belə hesab edirdi ki, şəxsi mülahizələrə görə, bu və ya digər müəllifi gülünc yerə qoymaq ciddi ədəbiyyat üçün nöqsandır» (6, 240).

Ə.Hüseynzadə «Hafizdən tərcümə»də birinci misradan başlayaraq sonuncu misraya qədər» Hafiz əşarının heç bir

surətlə hərcü-mərc ediləcəyini ümid etməzdik» deyə, təhlil edərək nəzmdəki vəznin itməsi, sözlərin yerinə düşməməsi, türk dilinin morfoloji qayda-qanunlarının pozulması, ədəbi dilin normalarına əməl edilməməsi və s. məsələlərin zəif tərcümədən irəli gəlməsini sübut edir! «Mənzumə elmi-əruzə müxalif olduğu kibi, qafiyələr də dürüst degildir. Hərgiz «dairəsindən», «şərdən», «gündən», «atalardan», «atasından», «görürəm» bir-birinə qafiyə ola bilməz. «Dən» qafiyə degil, vəli ancaq şerin nəqəratıdır» (24, 134). Tərcümə məsələlərində Əli bəyin mövqeyi və prinsipi belədir: tərcüməçi müəllif səviyyəsində olmalıdır, əks təqdirdə tərcümə naqis olar; «Hafiz Şirazi kimi bir düha şairin divanını tərcümə edənin heç olmaz isə Hacı Seyid Əzim Şirvani «Seyid» təxəllüs və Molla Pənah Qarabaği «Vaqif» təxəllüs kimi təbi-şairənəsi gərək ola. Şekspir kimi faciənəvisi tərcümə edən Şiller kimi böyük bir faciənəvis olub, «Maqbet» kimi bir əsəri mahiranə bir surətdə tərcümə eləsin». Deməli, tərcümə üçün yalnız dil bilmək kifayət deyildir, həm də sənətkar olmaq lazımdır. «Tərcüməçinin ən əsas xidməti, həm də ən vacib, ən gərəkli yaradıcılıq xidməti ondan ibarət olmalıdır ki, o, başqa xalqın dilində mövcud olan, lakin mütərcimin dilində bu vaxtadək işlənməmiş ifadə vasitələrini dilə gətirsin. Onları ümumxalqın fəal dilinə salsın, yaxud da dildə belə ifadə vasitələri aşkar etsin. Çünki ədəbi dili yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq, müntəzəm olaraq yeni ifadə vasitələrinin kəşfi inkişaf etdirir» (4, 27). Əli bəyin fikrincə, nəzm sahəsində uzun illər «kəsb-i kəmal» etməyincə, o lisanül-qeyb mənənin ruhuna əziyyət verməyə cəsarət etməsinlər» (Lisanül-qeyb» qeyb dili bilən, qeybdən xəbər verən deməkdir. Bu, Ə.Caminin Hafiz Şiraziyə verdiyi addır). Məlumdur ki, Hafizin əsərləri Fet Şenşin (Ftomi) (1820-1892) tərəfindən rus dilinə, Bodenştedt tərəfindən alman dilinə, divanı avstriyalı şərqsünas alim Şvannau Vinsent (Razensvayq) (1791-1865) tərəfindən yenə də alman dilinə çevrilmişdir. Əli bəy həmin

tərcümələrin məziyyəti tərcüməçilərin həm Hafizi gözəl anlamasında, həm də öz dillərini mükəmməl bilməsində görürdü. O, Hafizin tərcüməçiləri içərisində Volfqanq Hötenin – «dahiyeyi üzma»nın (çox böyük dahinin) adını xüsusilə qeyd edir və onu tərcümədə faciənəvis Şillərlə müqayisə edir. Əli bəy V.Hötenin alman dilində yazdığı «Hafiznamə» adlı divanından bir rübaini tərcümə edir. Bu mükəmməl tərcümə (Əli bəyin bütün tərcümələri mükəmməldir. Bu, onun yüksək ideyaları kimi uzun müddət inkar edilsə də) çox böyük ideyaya malikdir. O, əslində, məqalə müəllifinin tərcüməçiyə tövsiyəsidir: «Kəlamı bəy və damad və mənəni ərus-gəlin fərz etsək, bunların toyunu, izdivacını ancaq o adam dərk edə bilər ki, Hafizi-Şirazinin qədr-qiyəmətinə bilmiş ola!...». Əsər kəskin bir müraciətlə sona çatır: «Ey cənab M.Ə.R-zadə, siz bu toyun şəşəəsini (dəbdəbəsinə –S.H.) türkcədə göstərə bildinizmi?!... Xeyr, sizin tərcüməniz Hafiz üçün toy olmadı, matəm oldu!...».

Tərcümə tənqidinə həsr edilmiş «İntiqad» məqaləsinə qədər Əli bəy mət-buatda «Ə.H.», «Ə.Hüseynzadə», «Ə.H.-zadə», «Ə.», «Ə.Həyatı» imzaları ilə çı-xış etsə də, həmin əsəri «Əbdül-hafiz» imzası ilə yazmışdır (23, № 129).

«Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü məna-yi-həqiqi və mü-əyyən iləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün məna-yi-əslivi təhrifmi etməli?» Bu sual Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1905-ci ildə «Həyat» qəzetinin yeddinci nömrəsində «Ə.H.» imzası ilə çap edilmiş «Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz» adlı məqaləsində qoyulmuşdur. Tərcümədə mənanın saxlanması Əli bəyin prinsiplərindən biri idi. Bunu onun öz tərcümələri ilə bağlı fikirlərindən də bilmək olur: «Keçənlərdə bir məqalədə rusca «**Mir zaklōçit**» sözünü «sülh əqd etmək» surətilə tərcümə etməyə istəyirdim. Rübəqamdan birisi buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən, kimsə anlamaz. «Sülh etmək» yazmalıdır. Lakin «sülh etməklə» «əqdi-sülh etmək»

birimidir? «Sülh etmək» sadəcə barışmaq deməkdir. «Əqdi-sülh» isə qanun və nizam dairəsində, şahidlər hüzurunda əldə kağızlar, əhdnamələr, tərəfeyn tərəfindən imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə «sülh bağlamaq» demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə tərcümə edərdim. Fəqət «sülh bağlamaq» təbiri çox qərib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar «əqdi-sülh» ibarəsindən ayrıldım. Biz mənanı pozamayız» (23, № 7).

Əli bəy tərcümə işində diqqətə xüsusi fikir verir, əsərin mənasının düzgün çatdırılmasında xüsusi çalışqanlıq tələb edir və hətta tarixi saxtalaşdıran əsərlərin tərcümə olunub yayılmasına ciddi şəkildə etiraz edirdi. 1905-ci ildə Qahirədə nəşr edilən «İctihad» qəzetində italyan şairi Alfyerinin (1749-1803) «Hökmdar və ədəbiyyat» adlı əsərinin tərcüməsi haqqında Cardi adlı müəllif tərəfindən yazılmış məqalə bu baxımdan onun diqqətini çəkmiş və oradakı Isgəndəriyyə kitabxanasının yandırılması haqqında əsassız fikir böyük etiraza səbəb olmuşdur. Belə ki, məqalədə kitabxananın VII əsrdə Həzrət Ömər əmrilə ərəb sərkərdəsi İbn As tərəfindən Misirin fəth edildiyi zaman yandırılması göstərilir və bu məlumat «İctihad» qəzetinin «vaveyl» deməsinə səbəb olur. Əli bəy qətiyyətlə bildirir ki, həmin mövzuda daha ciddi və həqiqi mənbələr var və məlumatı təkzib etmək olmaz. Doğrudan da, urdu alimi Şibli Nəmani (1857-1914), Fransa şərqşünası və din tarixçisi Renan Ernest (1823-1892) Isgəndəriyyə kitabxanasının yandırılması haqqında Şərq və Qərb qaynaqlarına əsaslanaraq düzgün məlumatlar vermişlər. Kitabxananın bir qisminin Yuli Sezar dövründə məhv olması, digər hissəsinin isə Konstantinopol imperatoru yunan bütperəst ədəbiyyatına mənfi münasibətdə olan xristian Feodosi tərəfindən yandırdırıldığı haqqında qaynaqlar var. Bundan başqa, Renan kitabxananın avropalıların müsəlmanlarla apardığı səlib müharibələri dövründə (1096- 1270)

yandırıldığını sübut edir. Əli bəy mətbuatda yalan məlumatlı, saxta tarixli əsərlərin yayılmasına qarşı çıxaraq arzulayır ki: «...biəsil və əsas rəvayətlər rədd olunub həqiqəti göstərən asari-cədidəyi-fənniyyə vücuda gətirilmiş olaydı. «Vaveyl» deyəcək yerdə «İctihad»a Şibli Nemani və Renan kimi üləmə tərəfindən yazılan asarın müəliəsini tövsiyə edəriz» (23, 13).

Tərcümə sənətə, dilə əsaslanmalı, siyasi oyunlara alət edilməməlidir! Bu, Əli bəyin «Rəddi-əracif» (yalan xəbərlərin rəddi) əsərinin əsas ideyalarındandır. Ta-rixdə əsil sənətkarlıq nümunələri olan tərcümələrlə yanaşı, bəd niyyətlərin vasi-təsinə çevrilən tərcümələr də az deyil. Mülayim və ölçülü dil ilə həqiqəti «müdafie eləmək yolunu tutmuş və bundan başqa da heç bir niyyət göstərməmiş olduğu halda» «Həyat» qəzetinin təcavüzkar və və «şeytənkaranə» bir böhtana məruz qalması – on ikinci nömrədə Əbdürrəşid İbrahimovun «Bizə aid» məqaləsinin erməni millətçiləri tərəfindən qərəzli şəkildə tərcümə edilib rusdilli mətbuatda nəşr olunması belə faktlardandır. Əli bəy belələrinə məzhəb qırğınlarına səbəb olmuş yəhudi Makyavull və ərəb Yezidə bənzədir, onların həqiqətdənkənar tərcüməsinin məqsədini göstərir: «Bunların məqsədləri, niyyətləri, bir tərəfdən zikr olunduğu vəchlə rus millətini şaşırmaq, rusla müsəlman arasına nifaq salmaq və digər tərəfdən də qəzetəmizi bağlatmaq və bu surətlə həq və həqiqətin, nuri-məarifin müsəlmanlar arasında vasitəyi-intişarı olan qəzet kimi bir nemətdən xalqı məhrum etmək və sonra da bundan hasil olan bir zülmətin içində istədikləri müfsidatları (fitnələri –S.H.) bilaxövf icra etmək»...

Əli bəy belə tərcümələrə qarşı nə etmək lazım gəldiyini göstərərək qeyd edir ki, təkcə «Həyat» qəzetində bu cür böhtanlara qarşı çıxmaq kifayət deyil, onlara rus dilində cavab vermək lazımdır. Onun bu məqsədi, doğrudan da, həyata keçmiş və «Kaspi» qəzetində (187-ci nömrə) Əli bəyin «**Pisğmo v redaküö**» və publisist –həkim Həsənbəy Ağayevin «**Perevodı dlə qazeti Baku**» məqalələri iftira dolu

erməni tərcüməsinə cavab məqsədilə çap etdirilmişdir. «Bizə aid» –adlı məqaləsindəki fikirlərin təhrif edilməsi, sözlərin yanlış tərcüməsini isbat etmək üçün Əhmədbəy Ağayevin isə həmin məqaləni yüksək səviyyədə rus dilinə tərcüməsi «Rassvet» qəzetində (Peterburq, 1905-ci il, № 182) nəşr olunmuşdur.

Adi həqiqətlərə ermənilərin fitvası ilə «panislamizm» adı verən «Baku» (№125) və «**Pətiqorski listok**» (Moskva, № 430) qəzetlərinin yalançı tərcümələrə meydan verməsi «Rəddi-əracif»in əsas tənqid obyektidir: «Mütərcim cənablarının sui-niyyəti olmasa idi, böylə bir tərcüməyə gülməkdən qeyri bir cavab verilməzdi!.. Lakin bu bir şey degil, bundan da betəri var. Bu, heç olmasa təhrifdir, təqliddir. Mütərcim dara düşərsə, cəhalətini, türkcəyə ədəmi-vüqufunu iləri sürər!.. Lakin Moskvada nəşr edilən «**Novosti dnə**» qəzetəsinə nə deyirsiniz ki, əslən və qətən qəzetəmizin heç bir ibarəsilə, ya cümləsilə münasibət alamayan qayət çirkin bir sözü özündən icad edib bizlərə isnad edərək «yaxşı adımızı yaman eyliyor»... Sonra «**Pətiqorski listok**» cəridəsi də (25 sentyabr, № 430) «**Novosti dnə**»nın ağzından bu yalanı qaparaq Şimali Qafqaziyada, ora müsəlmanlarının üzünü qızartacaq surətdə nəşr etməkdən utanmıyor!..»

Əli bəy Hüseynzadə bu məqaləsi ilə rəzil və alçaq, «rüşvətlə yazı yazan» bütün mətbuat orqanlarına münasibət bildirmişdir.

«Mənən və hərfiyyən» tərcümələri Əli bəy mükəmməl hesab edir, lakin daha çox mənə-məzmun məsələsinə önəm verir, tərcümə mükəmməl olmayanda onun yayılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Sözsüz ki, bu mənada, tənqid əsas vasitə idi. O hətta ən yaxın adamları da tənqiddən kənar da qoymurdu. Hətta özünün «meydana gətirdiyi» bir dəyəri – M.Hadini də səhv tərcümə üçün tənqid hədəfi edirdi (23, 116).

Əli bəyin fikrincə, tərcümə müəllifinin dilə bələd olmağı azdır, o həm də tərcümə etdiyi əsərin mövzusunu dərindən

bilməlidir. M.Hadinin Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sini «səhih və dürüst» tərcümə edə bilməməsinin əsas səbəbi də budur. Əli bəy həm M.Hadinin tərcüməsini, həm də öz tərcüməsini verərək aralarındakı fərqi və bununla da çatışmayan cəhətləri göstərir.

M.Hadi: «Bir dirəxt baranın müzavicətilə və nəsimi-ənəbər şəmimi-baharın əsməsilə şüküftələndi və meyvəbəxş oldu».

Əli bəy : «Hər bir ağac ki, tək olmayıb yoldaşlı və cüft (cüt) olur, xoş bir havada başdan-ayağa qədər çiçəklənir»!

«Məsnəvi» müəllifi nəbatat elminə mükəmməl şəkildə bələd olduğundan ağac və çiçəklərdəki tozlanma prosesinə işarə etmişdir. Lakin tərcümə müəllifi bitkilərin xüsusiyyətlərini yetərincə bilmədiyindən beytin mənasını tuta bilməmişdir: «Bir elmdə nöqsan məlumat, əlbəttə, eyib deyildir. Ancaq böylə bir nöqsan səbəbinə... Mövlana Cəlaləddin Rumi kibi bir sufii-mütəbəhhirin «Məsnəvi»sini səhih və dürüst tərcümə edəmiyorlar».

Əli bəy Hüseynzadə tərcümə dilinin çətinliyinə də toxunmuşdur: «Bir də qəzetəmiz namına Kürdəmir fazilindən (M.Hadidən. 1902-ci ildən –Şamaxı zəlzələsindən sonra o, Kürdəmirə köçmüşdür- S.H.) təvəqqə edirik ki, məqaləyigüzidələrini bir az daha açıq türkcə ilə yazsınlar: «Yazdıqları lisan ilə ancaq bundan beş-on sənə sonra qəzetə çıxarmaq mümkündür, çünki ancaq o vaxta qədər cəmaətimiz öz türkcəsinə bu gündən ziyadə aşına ola bilər. Fəqət bu gün xəlqimiz o dərəcə hazır deyildir».

Əslində, tərcümənin məqsədi millətin xeyrinə olan elmi əsərləri başqa dillərdən ana dilinə çevrilməklə ölkəyə yeni elm sahələri gətirməkdir, yəni xalqı elm, fikir, dünyagörüş baxımından irəli aparmaqdır. Tərcümə dili yüksək olmalıdır.

Tərcümə müxtəlif xalqlar arasında mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsinə, onların bir-birini tanımasına, bir-birindən öyrənməsinə səbəb olduğundan «elm və mərifətin»

yüksəlməsinə kömək edir. Əli bəy böyük simaların şöhrətlənməsində tərcümənin böyük rolunu qiymətləndirərək «Füyuzat» jurnalının birinci nömrəsində «Tolstoyluq nədir?» məqaləsində (s.12-15) «Tolstoy sadəcə Rusiyanın deyil, bəlkə bütün cahanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunuyor, sürətlə milyonlarca nüsxələrlə intişar ediyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihəti əzim bir rəğbətlə tələqqi ediliyor. Onun əfkarından bütün aləmi-mədəniyyət feyziyab oluyor». «Tolstoyluq nədir?» əsərinin daxilində Əli bəy ədibin məsləkini «Füyuzat» oxucularına yaxşı anlatmaq üçün tərcümədən istifadə edir: «Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdəbasının ağzında, qələmində bir «narod» kəlməsi dolaşır. Bu «narod» nədir? Bunu türkcəmizə nasıl tərcümə edəlim? Tolstoyun «narod» ləfzindən muradı nə ümmət, nə millət, nə cəmaətdir. Bunu bir xalq, nas, ammə, əvamünnas, əhli-qəryə, əkinçi, ya fəhlə camaatı kimi kəlmələrlə də tərcümə edəməyiz, daima naqis qalır. Mənə qalırsa, bizim xalis türkcə olan «el»dən başqa heç bir kəlmə haqqı ilə bu «narod» mənasını ifadə edəməz, o halda «narodniçestvo» sözünü də tərkibi bir az səqim olsa da, ancaq elpərvərlik, ya elpərəstlik kimi mürəkkəb kəlmələrlə tərcümə edə biləriz». Deməli, tərcümə zamanı hər hansı bir sözün qarşılıqları içərisində ən düzgün olanını seçmək lazımdır. Əli bəy sənətkarlıqla edilən tərcümənin tərəfdarıdır: «Mühərrirlərdən kim olursa-olsun Tolstoyun asarından camaatımızın əhvalına mü-vafiq olanları intixab edib açıq, sadə və ədibanə bir surətdə tərcümə edərsə, məəlməmnuniyyə qəbula hazırız». Əli bəyin fikrincə, tərcümə həm də çevrildiği dilin daşıyıcısı olan xalqın mənafeyinə uyğun olmalı, onun faydalanmasına kömək etməlidir. Bu işin öhdəsindən isə qərəzsiz, düzgün üslublu, elmi və lazımlı tərcümələr gələ bilər.

Əli bəy Hüseynzadənin tərcümə məsələləri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

-Yalnız ana dilinə çevrilən əsərlərə üstünlük verilməlidir. Orijinalından geri qalmayan tərcümələr mükəmməl hesab edilir.

-Tərcümə mənanı pozmamalıdır.

-Tərcümə müəllifin ruhunu yaşatmalıdır.

-Tərcümə süniliklərdən uzaq olmalıdır.

-Tarixi saxtalaşdıran əsərlər tərcümə edilib yayılmamalıdır. Hər hansı mövzu haqqında ən düzgün yazılan əsərlərin tərcüməsi yayılmalıdır.

-Tərcümə ədəbi dilin normalarına əsaslanmalıdır.

-Tərcümə qərəzsiz olmalı, siyasi oyunlara alət edilməməlidir. Qərəzli tərcümələr sükutla qarşılanmamalı, onların cavabı verilməlidir.

-Təkcə mənən yox, həm də hərfən tərcümələrə diqqət edilməlidir.

-Tərcümənin naqis olmaması üçün tərcümə müəllifi həm əsərin yazıldığı, həm də çevrildiyi dilə dərindən bələd olmalıdır.

-Tərcümə müəllifi çevirdiyi əsərin mövzusunu bilməlidir.

-Tərcümə səhih və dürüst olmalıdır.

-Tərcümə üçün ən yaraqlı dil vahidləri seçilməlidir.

-Tərcümə sadə, açıq və ədibanə dildə olmalıdır.

Əli bəyin tərcümə məsələlərinə diqqəti onun çoxcəhətli fəaliyyəti ilə bağlıdır. O hələ öz dövründə istedadlı tərcüməçi kimi tanınmışdır. O, Homerin «Iliada» əsərini yunan dilindən mənzum şəkildə tərcümə işinə başlamış, lakin təəssüf ki, onu tamamlaya bilməmişdir. «Doğu və Batı humanizmlərini uzlaştırmak isteyen ve Türk milletinin tarihi kaderi gereğince bu iki humanizme dayanmasının zorunlu olduğuna inanan Hüseynzade, bir yandan *Şehname*'nin manzum çevirisinə çalışırken, bir yandan da Batı destanlarına nüfuz ediyordu» (45, 27). Əli bəy Qahirədə çap edilən «Türk» qəzetində

Derjavinin bir şerini türk dilinə çevirmiş, sonralar müxtəlif xalqların ədəbi nümunələrindən etdiyi tərcümələrlə ədəbi ictimaiyyətdə şöhrət qazanmışdır. O, Volfqanq Hötenin məşhur «Faust» əsərini dilimizə çevirmiş, türk xalqları içərisində «Faust»un ilk tərcümə parçaları Türkiyədə «Məlumat» qəzetində «Salyani» imzası ilə çap olunmuş, sonralar isə o, «Faust» jurnalı vasitəsilə xalqa çatdırılmışdır. Tədqiqatlara görə, Əli bəy yazarlığa həmin mətbuat orqanlarında başlamış və «Faust»dan başqa, H. Heynedən də tərcümələr etmişdir: «Bir tərəfdən hekimliyini yürütürken, digər tərəftən da 1308/1891' de başlayan yazı hayatına devam etmiş, *Malumat* mecmuasında *Salyani* imzasıyla *Goethe'* nin Faust'undan bazı kısımları və H. Heine'nin bir şiirini manzum olaraq yayınlamıştır» (40, 12). Əli bəy «Faust»u nəsr şəklində də tərcümə və nəşr etdirmişdi. Şillərin «Vəfakar dostlar» əsərinin Əli bəy tərəfindən nəzm tərcüməsi 1923-cü ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Hilmi Ziyanın fikrincə, Əli bəyin Dr. Mehmet Rəfi ilə birlikdə fransız dilindən çevirdiyi «Vəba mikrobu» ilə A.P. Çexovun rus dilindən bir hekayəsinin tərcüməsi onun ilk tərcümə əsərlərindəndir. «Adam Smith' in tanınmış eserini çevirmiş, fakat baskı sırasında Latin harflerinin kabulü yüzünden yarım kalmıştır» (41, 270).

Rus, fransız, ingilis, fars, ərəb, latın, yunan dillərini bilən Əli bəy Azərbaycan tərcüməçilik sənətində layiqli şəxsiyyətlərdən biridir.

Şəxsiyyətində alim, sənətkar və ideoloq fəaliyyətlərini birləşdirən Əli bəy ana dilini sevib uca tutmaqla yanaşı, digər xalqların da dilinə hörmətlə yanaşmış və həmin dilləri öyrənməyə səy göstərmişdir: «Genel kültürü çok kuvvetli idi. Rusca, Almanca, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça'yı o dilin edebiyatını takip edecek kadar, Yunanca'yı da okuyup anlayacağı kadar biliyordu» (40, 2). Çox dil bilməsi tərcümə

fəaliyyətinin inkişafında böyük rol oynayırdı. M.S.Vazehin əsərlərinin tərcümə edilib yayılması məsələsini Azərbaycanda vurğulayan Əli bəy idi. Onun F.Şillerdən tərcümə etdiyi «Kəfalət, yaxud vəfakar dostlar» əsəri İstanbulda çap edilmişdir. Əli bəyin tərcüməçilik fəaliyyəti bədii üslubla məhdudlaşmır. O, Nenterdən «Vəba və mikrobu» əsərini tərcümə etmiş və elmi tərcümələrin inkişafına kömək etmişdir.

Əli bəyin alman dilindən- «Faust»dan yüksək üslublu tərcüməsi də uzun müddət layiqli qiymətini almamış, əsassız tənqidlərə hədəf olmuşdur. Halbuki alman şerinin bu gözəl incisinin dilimizdə təqdimi əsil sənətsevərlərin rəğbətini qazanmışdır. Alman dili mütəxəssisi filologiya elmləri doktoru Nəzakət Ağazadə həmin tərcüməni çox mükəmməl hesab etmişdir: «Ə.Hüseynzadənin əruz vəznində «Faust»dan etdiyi tərcümə əvəzənməzdir» (16, 6).

Dünya mədəniyyətinin Azərbaycanda yayılmasında Əli bəyin mühüm xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan, o, «...dünya ədəbiyyatının görkəmli təbliğatçısı» (8, 3), «...təkcə Azərbaycanda yox, hətta Yaxın Şərqdə Qərb mədəniyyətini yayan ilk təbliğatçılardan biridir» (16, 6).

Qahirədə çıxan «İctihad» qəzetinin naşiri şair Abdulla Cövdət Şillərin «Vilhelm Tel» əsərini çevirmiş və «İki əməl» kitabını ona həsr etmişdir. Əli bəy onun fikirlərinin təsiri haqqında yazırdı: «Türkiyənin dud və zülamı içindən xaricə öylə şölələr, öylə atəşparələr çıxıyor ki, onların hər bir zərrəsi, hər bir şərərəsi deyil, Türkiyədə bəlkə bütün bəşəriyyətə hürriyyət yollarını purnur etməyə kafidir. Abdulla Cövdətin təbi cuşə gəlib, ağzından köpüklər tökülüyor. Lakin bu köpüklər lamiaş olan dürr və gövhər danələrinə münqəlib olaraq ətrafa saçılıyor».

Tərcümə və müəllif əsərlərinin azadlıq ideyalarının inkişafına və dilin tərəq-qisınə xidmət etməsini Əli bəy vacib məsələ kimi irəli sürürdü.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının gələcək taleyinin onların ədəbi dilindən xeyli dərəcədə asılı olduğunu göstərərək dil qaydı və problemlərinin həlli yollarını göstərmiş və bunun üçün konkret faktlarla fikirlərini əsaslandırmışdır. O, redaktoru olduğu «Həyat» və «Füyuzat» mətbu orqanlarının dili ilə ümumtürk dilinin mümkünlüyünü sübut etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə irəli sürdüyü dil birliyi probleminin aktuallığını ziyalıların şüuruna yeridir, türk soylu xalqların assimliyasiasının, dilinə təcavüzün acı nəticələrini əvvəldən görürdü. Təsadüfi deyildir ki, onun ortaya qoyduğu bu problem sonralar I Türkoloji qurultayın və daha sonralar-1990-cı illərdən üzü bəri türk dünyasında təntənəli toplantıların əsas mövzusunə çevrilmişdir.

Əli bəy Hüseynzadənin ensiklopedik fikirlər mənbəyi olan «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» adlı əsərində türk xalqları haqqında irəli sürülən etimoloji fikirlər, məsələlərə, dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı kimi hərtərəfli münasibət heyranedici səviyyəsi ilə diqqəti çəkir.

ISTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdin T. Əli bəy Hüseynzadə Turan // Azərbaycan, 2004, № 5, s. 157-178.
2. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 430 s.
3. Axundov N. Əhmədov T. Açıq yazmağı bacarmaq lazımdır. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1990, 14 dekabr.
4. Arzulu H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı: Elm, 2003, 256 s.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Bakı: Elm, 1970, 356 s.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2001, s.240-241.
7. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1998,274 s.
8. Bayramlı O. Ə.Hüseynzadə və dünya ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat» qəzeti, 1992, 14 fevral.
9. Bayramlı O. Tərtibçidən. Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi / Füyuzat. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. III-IV; V-XXIII.
10. Bayramlı O. Müqəddimə / Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998, s.1-46.
11. Bayramova Z. Dövrün ədəbi dilinin zənginləşməsində mətbuatın rolu / Dil məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: ADPU, 1998, № 2, s.73-74.
12. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 275 s.
13. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977, 85 s.

48. Budaqova Z. Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: Azərb.SSR EA, 1963. 219 s.
14. Cəfərov M.C. Sənət yollarında (ədəbi tənqidi məqalələr). Bakı: Gənclik, 1975, 308 s.
15. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
16. Əliyev M. Ə. Hüseynzadə. «Ədəbiyyat» qəzeti, Bakı, 1998, 4 mart.
17. Əlizadə A. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Ozan, 1997, 106 s.
18. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR EA, 1967, 1036 s.
19. Füyuzat. 1906, № 1-6; 1907 № 7-32.
20. Göyalp Z. Türkcülüyün əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
21. Hacıyev T. Azərbaycan dili və türk etnik anlayışları haqqında / Müqayisəli tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı: API, 1984, s. 20-30.
22. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
23. «Həyat» qəzeti. 1905-1906.
24. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
25. Xəndan R.Z. Unudulmuş dahi // Qobustan, 1990, № 4, s. 55-59.
26. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPI, 1987, 83 s.
27. Kamaloğlu R. Ümumi türk ədəbi dili. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1990, 23 noyabr.
28. Qarayev Y. Şərqin və Əli bəyin dörd dastanında türk / Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998. s. XII-XXIII.

29. Quliyeva E. Dövri mətbuat və dil mədəniyyəti məsələləri / Dil məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: ADPU, 1997, № 1, s. 29-32
30. Məmmədov X. Əli bəy Hüseynzadə «Molla Nəsrəddin» haqqında «Ədəbiyyat» qəzeti, 1991, 3 may.
31. Mirəhmədov Ə. Türklüyə xidmət nümunəsi / Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997, s.3-15.
32. Nağıoğlu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədənamə». Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
33. Nemanzadə Ö. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.
34. Süleymanov O. Az-ya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 303 s.
35. «Tərəqqi» qəzeti, 1909, 9-10 fevral.
36. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 442 s.
37. Yüz böyük türk Bakı: Kommunist, 1991, 127 s.
38. Zeynalov F. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.

Türk dilində

39. Akçura Y. Hüseynzadə Ali bey // Kardeş edebiyatlar. İstanbul: Çağlayan, 1992, № 3, s. 32-44.
40. Bayat A. Hüseynzadə Ali bey. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Baş Bakanlığı, 1998, 410 s.
41. Inan A.M. Atatürkün not defterleri (2. Baskı). Ankara: Gündoğan yayınları, 1998, 224 s.
42. İslam ansiklopedisi. İstanbul: 1970, s. 147-149.
43. Kabaklı A. Türk edebiyatı. İstanbul: Türk edebiyatı Vakfı Yayınları, 2002, I c., 701s., II c., 891s., III c., 848s.
44. Şümer F. Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul: Genc Ofset, 1999, 484 s.

45. Ülken H.Z. Hüseyinzade Ali (Ali Turan) (1864-1942)
/Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi. İstanbul: Harbiye,
1999, s. 267-276.

MÜNDƏRICAT

Giriş	4
I FƏSİL. Əli bəy Hüseynzadənin türk xalqlarının ədəbi dili haqqındagörüşləri	5
II FƏSİL. Əli bəy Hüseynzadə dilin leksik tərkibi haqqında	48
III FƏSİL. Əli bəy Hüseynzadənin mətbuat və onun dilinə münasibəti	58
IV FƏSİL. Əli bəy Hüseynzadənin imla və tərcümə məsələləri haqqında fikirlər	72
Nəticə	95
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	96